

Պ.գ.դ. Յակոբեան Ալեքսան
(ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան ինստիտուտ)

ԿՐԿԻՆ ԱՐՏԱՋ ԳԱԻԱՌՈՒՄ ԱԻԱՐԱՅՐԻ ԴԱՇՏԻ ՏԵՂՈՐՈՇՄԱՆ
ԽՆԴՐԻ ՄԱՍԻՆ

«Ես յաճախ մտովի կ'այցելեմ մեր հին ու նորագոյն ռազմավայրերը, մեր պարտութեան եւ յաջողութեան պատճառներն ինձ համար պարզելու ցանկութեամբ»:

Գարեգին Նժդեհ

Մեզ յուզող տեղորոշման խնդրին ողջ ծաալով վերջինը 1988 թ. անդրադարձած Հմ. Մարտիրոսեանը քննութիւնն սկսում է հետեւեալ իրաւացի հաաստումներով. «Սկսած XVIII դարից (առաջին փորձը կատարել են Վենետիկի Մխիթարեանները՝ 1751 թ.) պատմաբանները ձգտում են պարզել Աւարայրի դաշտի տեղը, որտեղ 451 թ. մայիսի 26-ին պատմական ճակատամարտ տեղի ունեցաւ հայկական եւ պարսկական զօրքերի միջեւ: Այդ ուղղութեամբ ձեռնարկուած պրպտումները դժուարանում են նրանով, որ պատմիչ եւ Աւարայրի ճակատամարտի մասնակից Եղիշէի վկայութիւնները բաւարար չեն խնդրոյ առարկայ դաշտավայրի ճիշտ տեղադրութիւնը որոշելու համար: Նրա երկում պահպանուած տեղեկութիւնները սահմանափակում են հետեւեալով՝ դաշտավայրը գտնուել է Արտազ գաւառում, այնտեղ եղել է Աւարայր գիւղը, որի մերձակայքում ընկած էր Տղմուտ գետով կիսուած դաշտը: V-VI դդ. հեղինակ Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմութեան» մէջ, որի երկրորդ մասը նուիրուած է Աւարայրի ճակատամարտին, կան լրացուցիչ մանրամասներ: Այսպէս, հաղորդելով պարսկական զօրքերի շարժման մասին, պատմիչը նշում է, որ նրանք հասան «Գաւառն Արտազ, հուպ ի գետն որ կոչի Աւարայր, ի շրջափակ տեղի Տղմուտ դաշտին»: Ձեռքի տակ ունենալով այդքան աղքատիկ նիւթ՝ պատմաբանները հարկադրուած են եղել դիմելու ամենատարբեր մտայանգումների ու ենթադրութիւնների, որոնք ընկած են Աւարայրի դաշտի տեղադրութեան վերաբերեալ մի ամբողջ շարք վարկածների ու տեսակէտների հիմքում: 1967 թ. դրանց մեծ մասն ամփոփեց Հ. Աղաբէկեանը՝ առկայ պատմական նիւթի եւ հին ժամանակի ռազմական արուեստի տուեալների վերլուծութեան հի-

ման վրայ առաջարկելով Ասարայրի դաշտը տեղադրել Կարազիադինի հարթավայրի մօտ՝ Կոտուր գետի ձախ վտակ Ակ-չայի ափերին»¹:

Իրօք, Հ. Աղաբէկեանն առաջին անգամ էր մանրակրկիտ անդրադառնում Ասարայրի տեղորոշման փաստարկներին, ընդ որում նախապէս ժամանակագրական հերթականութեամբ եւ 8 կէտերում ամփոփելով տուեալ հարցադրման մասին մինչ այդ եղած գրեթէ բոլոր տեսակէտները²: Մեզ համար առաւել արդիւնաւէտ կը լինի՝ վերաշարադրելու փոխարէն ստորեւ թարգմանաբար վերարտադրել (որոշ ծանօթագրումների յաւելումով) Հ. Աղաբէկեանի այդ կէտերի բովանդակութիւնը.

«1. Հայաստանի քարտէզում, որը կազմուել է 1751 թ. Վենետիկի Մխիթարեանների կողմից, Տղմուտը արդի Մակու-չայ (Ջանգեմար) կոչուող գետն է: Իսկ նրանց իսկ կողմից 1849 թ. հրատարակուած քարտէզում որպէս Տղմուտ է նշուած Մակու-չայի վտակ Ղըզլար-չայը: Այդ քարտէզում Ջէյա բնակավայրի շրջանը³ նշուած է որպէս Ասարայրի դաշտ, հետեւաբար նաեւ որպէս 451 թ. ճակատամարտի վայր:

2. Պատմաբան Կ. Կոստանեանցը Ասարայրի ճակատամարտի վայր էր համարում Ղարազիադինի դաշտավայրը՝ Չուրսից (Չորսից) հիւսիս⁴: Այդ հարցում նա համաձայն էր Գ. Շիրմազանեանի հետ, որը դեռեւա 1877 թ. «Արարատ» հանդէսում ապացուցում էր, որ ճակատամարտի վայրը նշուած դաշտավայրն է, իսկ Աղ-չայը⁵ հին Տղմուտ գետն է⁶: Գ. Շիրմազանեանի տեսակէտը, Կ. Կոստանեանցից բացի պաշտպանում է պրոֆ. Ե. Տէր-Մինասեանը⁷:

¹ Մարտիրոսյան 1988, 82-88:

² Агабекян 1967, 91-114.

³ Խորհրդային 1:200000 մասշտաբով ռազմական քարտէզում Ջանգեմարի (նաեւ՝ Ջենգեմար) նշեալ ձախ վտակը կոչուում է Ղըզլ-չայ (Кызылчай), իսկ այս գիւղը՝ Ջալիէ (Ջալիէ-Փային եւ Ջալիէ-Բալա երկու գիւղեր Ղարաէյնի աւանից 10 կմ հիւսիս-արեւմուտք): Նշելի է, որ այս հովիտը Վասպուրական նահանգի Մարդաստան գաւառի հարաւային հատուածն էր:

⁴ Կոստանեանց 1877, 119:

⁵ Այս Աղ-չայը Վասպուրական նահանգի Թոռնաւան եւ Ճուարշ-ոտտ (նաեւ՝ Ճուաշոտտ) գաւառների տարածքով արեւմուտքից արեւելք հոսող՝ Կարմիր – Կոտոր գետի ձախակողմեան ամենամեծ վտակ պատմական Ճուարշն է, որի անունը պահպանուել է մեր ժամանակների Չորս-Չուրս գիւղանուան մէջ (գետի ստորին հոսանքում, Ղարազիադին-Կարազիադին աւանի մօտ): Տե՛ս Երեմյան 1963, 64; Հարությունյան 2001, 366-367:

⁶ Տե՛ս Շերմազանեանց 1863; 1872, 423-427, 463-470; 1873, 185-188:

⁷ Եղիշե 1946, 300, ծնթ. 135՝ «Արտագու դաշտ...» (Բ, լրացեալ հրատ. մէջ՝ նոյ-

3. Ղեւոնդ Ալիշանը հետեւում էր այն կարծիքին, որ Մակու-չայ գետը նոյն ինքը Տղմուտն է, այսինքն՝ այն գետը, որի ափերին տեղի է ունեցել Աւարայրի ճակատամարտը: Ն. Ադոնցը եւ Լէօն Աղ-չայն են համարում Տղմուտը: Այս երեք պատմաբաններից ոչ մէկը ճակատամարտի որոշակի տեղը չի նշում¹:

4. Ակադ. Յ. Հ. Մանանդեանը Աւարայրի ճակատամարտի վայր էր համարում Ղարաէյնիից հարաւ ընկած շրջանը, իսկ Ղարա-բուլաղ գետն էլ (Մակու-չայի [ծախ] վտակը)՝ Տղմուտը²:

նն է, տե՛ս Եղիշե 1958, 205, ծնթ. 118): Այս տեղադրութիւնն ընդունում էր դեռ Արսէն Թոխմախեանը (Թոխմախեան 1882, 31. «Աւարայրի դաշտի միջիցն է անցնում Տղմուտ գետը, որ գլխատրապէս սկսում է Տաճկահայաստանի արեւելեան սահմանագլխի Շաւարշ (Շաւարէշ) լեռների հարաւային կողմերից եւ հոսելով արեւմուտքից դէպի արեւելք, երկու հաւասար մասի բաժանելով Աւարայրի դաշտը, Մարիքենդ գիւղի մօտ խառնւում է Կարմիր կամ Կօթուր գետին եւ նրա հետ թափւում է Երասխի մէջ Դարաշամ գիւղի մօտից»):

¹ Ալիշան 1890, 491; Адоиц 1908, 316; Լեո 1966, 158: Յաւելենք, որ ճակատամարտի ճշգրիտ տեղին չեն անդրադառնում նաեւ Հ. Ղ. Ինճիճեանը, ով գիտէր լոկ այդ վայրի՝ Շաւարշանի մօտ լինելը (Ինճիճեան 1822, 202, 205, հմմ. Ինճիճեան 1835, 158), Հ. Ս. Էփրիկեանը, ով միայն յղում է Հ. Ղ. Ինճիճեանի, Կ. Կոստանեանցի եւ Գ. Շերմազանեանցի աշխատանքներին (Էփրիկեան 1902, 332), ինչպէս նաեւ նորերս՝ Ռոբերտ Հիւսընը (Hewsen 1987, 32).

² Մանանդեան 1936, 151-156 (=Մանանդեան 1966, 175-180): Նշելի է, որ հեղինակի մօտ կոպիտ սխալ կայ. մի տեղ դիպուկ նկատելով, որ Աւարայրով անցած Խոյ – Արտաշատ հին մայրուղին, համաձայն Պեւտինգերեան քարտէզի՝ պիտի գնացած լինէր Ս. Թադէի վանքի մօտով՝ նա միա դրուագում շտապում է տարուել Ղարաէյնիի մօտերքի Թեղնուտ (Օրթա- եւ Յովսարի-Թեգնիտ, արդի՝ Թեգնետ-Սոֆլա եւ Թեգնետ-Բալա) գիւղերի անուան ու Տղմուտ գետանուան արտաքին նմանութեամբ եւ այդ մայրուղին տանում է Ղարա-բուլաղ գետի ձորահովտով (կոչուած՝ Տայ-զաւար կամ Պաիզաւար), որով անցնում էր ուշ միջնադարից յայտնի Խոյ – Ղարաէյնի – Բայազէտ մայրուղին (նրա մասին տե՛ս ԺԹ դ. գրողներ գեն. Գարդանի եւ Զ. Մորիերի ուղեգրութիւններում, ըստ՝ Հակոբյան 1934, 106-108, 260-268; Մանանդեան 1966, 173-186): Բայց չէ՛ որ Ղարա-բուլաղը Մակու – Զանգեմարի ծախ վտակ Ղըզլար – Ղըզլ-չայի աջ վտակն էր, որը հոսում էր Ս. Թադէի վանքից 15 կմ արեւմուտք եւ նրա հովտից բաժանուած էր Շաւարշանի բարձր լեռնաշղթայով: Իր վրիպումը շարունակելով՝ Յ. Մանանդեանը քարտէզներից մէկում (էջ 155 կամ 179) Ս. Թադէի վանքը նշում է Ղարաէյնիից մօտ 7 կմ էլ արեւմուտք:

5. Դոցենտ Համո Յարութինեանը ենթադրում է, որ Աարայրի ճակատամարտի վայրն ինչ-որ տեղ է Աղ-չայ գետի վերին հոսանքի հովտում՝ Քիրդքենդ, Ջուրաա եւ Ղարադերէ բնակավայրերի միջեւ: Աղ-չայ գետը, նրա կարծիքով, հէնց հին Տղմուտ գետն է¹:

6. Դոկտոր Յարութին Աստուրեանը որպէս Աարայրի ճակատամարտի վայր է նշում Մակու քաղաքից 6-7 կմ հիւսիս ընկած շրջանը, իսկ Մակու-չայի ձախ վտակ Սարիսու գետն էլ՝ Տղմուտը²:

7. Ակադ. Ս. Տ. Երեմեանը թէպէտ համաձայն է Մանանդեանի հետ՝ դէպի ճակատամարտի վայրը պարսկական զօրքերի շարժման երթուղու եւ Աարայրի տեղադրութեան վերաբերեալ³, սակայն ճակատամարտի տեղը նա ցոյց է տալիս Ղարաքիլիսա գիւղի շրջանում, այսինքն՝ Մակու քաղաքից 22-23 կմ հարաւ⁴: Այդ շրջանը Ս. Տ. Երեմեանից առաջ Աարայրի ճակատամարտի վայր էր համարում Կ. Բասմաջեանը⁵: Ղարաքիլիսայի շրջանը Աարայրի ճակատամարտի վայր է համարվում նաեւ «Մեծ սովետական հանրագիտարանում» եւ «Սովետական պատմական հանրագիտարանում»⁶: Ըստ այդմ, այդ վայրն ընդունվում է ինչ-որ իմաստով պաշտօնապէս:

8. Վերջապէս յաւելենք, որ Երեւանի Պատմութեան պետական թանգարանում, հին Հայաստանի ռելիեֆային քարտէզում Աարայրի ճակատամարտի վայրը նշուած է Մակու-չայ գետի ստորին հոսանքում, Յուլագելդի բնակավայրից արեւելք⁷:

¹ Հարությունյան 1947, 130-133: Բայց չէ՞ որ այս Աղ-չայ գետը հոսում է ոչ թէ Արտազ, այլ Թոռնաւան եւ Ճուարշ-ոտ գաւառների տարածքով:

² Աստուրեան 1947, 137: Պէտք է նկատի ունենալ, որ այս Սարի-սու – Արուն-գետի հովտի մեծ մասը Այրարատի Կոգովիտ գաւառի տարածքում էր:

³ Հեղինակը նկատի ունի այն, որ Ս. Երեմեանը յղում է Յ. Մանանդեանի «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները...» երկը եւ նրա էջ 155-ի քարտէզը:

⁴ Տե՛ս Еремян 1951, 58, прим. 1. Հմմ. նաեւ էջ 49-ի «Армения и соседние страны в 450-451 гг.» քարտէզը: Ռուսական 5- եւ 10-վերստանոց քարտէզներում Ս. Թադէի վանքի գիւղը՝ Ղարաքիլիսան, այլ անուն ունի՝ Քիլիսա-քենդ:

⁵ Բասմաջեան 1914-1927, 247:

⁶ Տե՛ս БСЭ, 1949, т. I, 61 (հմմ. նոյնը նաեւ 3-րդ հրատարակութեան մէջ՝ 1970, 48); СИЭ, 1970, т. I, 61 (բնագիրը գրեթէ նոյնն է БСЭ-ի հետ՝ «Аварайрская битва 451 – произошла 26 мая на Аварайрском поле (южнее совр. Маку)...», սակայն տրուում է նաեւ գրականութեան մէկ յղում՝ «Еремян С. Т., Народно-освободительная война армян..., ВДИ, 1951, № 4»).

⁷ Агабекян 1967, 91-92. Այս վերջին վայրին շատ մօտ է տեղադրուած «Աարայրի դաշտը» նաեւ Բաբկէն Յարութինեանի քարտէզներում (Մակուի եւ Յուլագելդի միջեւ):

Աւարտելով Հ. Աղաբէկեանի յօդուածից այս օգտակար մէջբերումը՝ կարող ենք ասել, որ նա չի նշել միայն երկու նախկին տեղորոշման մասին (ամենեւին էլ՝ միաներից ոչ աւելի հաւաստի): Առաջինը 1606 թ. «երկրիս Գեղամայ» «պարոնաց պարոն» Մէլիք Շահնազարի պատուէրով Դափթ եպիսկոպոսի նորոգած Աւետարանի յիշատակարանում է, որտեղ Տղմուտ գետն ընկալուել է Սալմաստում («Յորժամ եհաս աւուրս աշնան, դարձեալ եկն Ջըղալի որդին բազում զօրօք, եհաս ի Սալմաստ՝ ի գետն Տղմուտ»)¹, որը գտնուում է Ուրմիա լիճը թափուող Զուլա-չայի (Թովմա Արծրունու մօտ՝ Տարանոյ գետ²) հովտում: Երկրորդը Րաֆֆու տեսակէտն է (ճիշտ է, այն նշուած է Հ. Աղաբէկեանի յօդուածի յաջորդ՝ տեսակէտների վերլուծութեան հատուածում), ով Գ. Շերմազանեանցի հետ փոխադարձաբար խիստ կրքոտ մի բանավէճում յամառօրէն պնդում էր Աւարայրի՝ Կոտոր գետի վրայ, **Խոյ քաղաքի** շրջագծում եղած լինելու իր վարկածը³:

Հ. Աղաբէկեանն այնուհետեւ անցնում է Յ. Մանանդեանի տեղորոշման փաստարկումների քննութեանը⁴, այդ թւում իրաւացիօրէն նշելով, որ Ղարա-բուլաղ վտակի հովիտը դուրս էր Արտագի տարածքից եւ մաս էր կազմում նրանից արեւմուտք ընկած Մարդաստան-Մարդուցայք գաւառի, իսկ Ս. Թադէի վանքը գտնուում է քարտէզում Յ. Մանանդեանի նշած տեղից (Ղարաէյնիից արեւմուտք) մօտ 20 կմ արեւելք: Թերեւս, նա իրաւացի է նաեւ, որ **Թեղնուտ** գիւղանունը ճիշտ կը լինէր կապել ոչ թէ հայերէն «տիղմ» բառի (իբրեւ թէ՛ **Տղմուտ** → **Թեղնուտ**), այլ «թեղի» բուսանուան հետ⁵: Սակայն նրա միւս փաստարկներն առնուազն անուղղակի են, օր.՝ կիլոմետրերով ու մղոններով հաշիւները, քարտէզներով կարճ ուղիներ (փոխանակ՝ պատմականօրէն վկայուածներ) փնտրելը, ինչպէս նաեւ այն, որ Յ. Մանանդեանի առաջարկած՝ Հայկական Պարի Կուջաղի լեռնանցքով (=Որկովի՝ Մեծ Մասիսի արեւմտեան լանջին) երթուղին ամենաարագը չէ՝ համեմատած Երասխի ձախ կամ աջ ափերով ենթադրաբար անցած ճանապարհների հետ (ըստ Պլինիոս Աագի եւ Կոնրադ Միլլերի):

Յ. Մանանդեանի փաստարկների քննադատութիւնից յետոյ Հ. Աղաբէկեանն այս կամ այն մանրամասնութեամբ փորձում է հերքել նաեւ

լագելդիի միջեւ. արդեօ՞ք հիմք ընդունելով մօտակայ «Խանդավար» գիւղանուան վերջնամասի կամ էլ «Արաբլար» դաշտանուան սկզբնամասի զուգորդութիւնը): Տե՛ս Հարությունյան 2004, 49; Հարությունյան 2008, 34:

¹ Տե՛ս Ժէ դարի հիշատակարաններ 1974, 218:

² Թովմա 1887, 260 (գլ. Գ.իթ); Թովմա 2006, 287; Թովմա 2010, 263:

³ Տե՛ս «Մշակ», 1872, 7 Փետրուարի (հ^մ 7):

⁴ Агабекян 1967, 93-95.

⁵ Նոյն տեղում, էջ 96-97:

Համօ Յարութիւնեանի տեղորոշումը (ով Աւարայրը դնում էր Աղ-չայի վերնահովտում), ապա վենետիկեան հայրերինը (ովքեր տեղադրում էին Ղզըլ-չայի հովտում), Յ. Աստուրեանինը (ով տեղադրում էր Մակուից հիւսիս) եւ Պատմութեան թանգարանի քարտէզինը (որը դաշտը Մակու-չայի ստորին հոսանքում է նշում)¹, ինչից յետոյ կանգ է առնում Ս. Երեմեանի տեսակէտի («Մակուից հարաւ, Ղարաքիլիսայի շրջակայքում») քննադատութեան վրայ՝ փորձելով մատնանշել ինչ-ինչ փաստարկներ², սակայն զարմանալիօրէն բոլորն էլ՝ ակնյայտ սխալ: Օր.³ որ իբրեւ թէ Ս. Թադէի ձորահովիտը հեռու էր հնում յայտնի մեծ ճանապարհներից (՝), կամ՝ որ վանքից հարաւ ընկած ընդարձակ «Շաւարշականի սարահարթով» հոսող Մակու-չայ գետն իբրեւ թէ փոքր է՝ Աւարայրի դաշտի Տղմուտը համարուելու համար (՝): Այդ կերպ է նրան հեշտ թում ընթերցողին մատուցել Կոտորի Աղ-չայ վտակի ափերին, այսինքն՝ Արտազի սահմաններից դուրս ընկած Ղարազիադինի դաշտի տարբերակը: Անշուշտ, աղբիւրագէտն իրատունք չունի այդ աստիճան անտեսել մատենագրական ուղիղ տեղեկութիւնները Աւարայրի՝ Արտազ գաւառում գտնուելու մասին, բայց բառացի հէնց դա է անում Հ. Աղաբէկեանը՝ գրելով. «...դաշտը պէտք է գտնուի կա՛մ Հերի եւ Զարեանդի հիւսիսային մասում, կա՛մ էլ Շաւարշ-ոտում, իսկ քանի որ նշուած վայրերում միայն մէկ գետ կայ՝ Աղ-չայ գետը, հետեւաբար եւ Աւարայրի դաշտը պէտք է այստեղ գտնուի»³: Թէպէտ՝ յանուն արդարութեան նաեւ նշելի է, որ Արտազի յիշատակումների նմանատիպ անթոյլատրելի անտեսման վրայ է հիմնուած Աւարայրի տեղորոշման տարբերակների կէսից անելին (7-8-ը):

1988 թ. Հ. Աղաբէկեանի տեսակէտը հիմնատրապէս քննադատուեց Հմ. Մարտիրոսեանի կողմից⁴, սակայն չնայած դրան՝ ներկայումս այն ամենից շրջանառուն է դարձել: Կարծում ենք, որ դրա պատճառը խիստ պարզունակ է. Հ. Աղաբէկեանի վարկածը հասցրել է թափանցել մի շարք ընդհանրացնող գործեր՝ «Հայկական սովետական հանրագիտա-

¹ Նոյն տեղում, էջ 97:

² Նոյն տեղում, էջ 97-98:

³ Նոյն տեղում, էջ 113: Հմմ. Մարտիրոսյան 1988, 82-83:

⁴ Մարտիրոսյան 1988, 83-85: Յաւօք, այդ հիմնատր քննութիւնից յետոյ հեղինակը փորձում է Աւարայրի դաշտը տեղադրել Մակու-չայի ձախ վտակ Ղարասուի (նաեւ՝ Աղ-չայ, Աաջիկչայ՝ ակունքը Վասպուրականի լեռներում, գետաբերանը՝ Մակուից քիչ արեւմուտք) հովտի Օվաջիք գաւառակում՝ Քիլիսաքենդ գիւղի շուրջը, որի միջով անցնում է Խոյ – Ղարաէյնի – Բայազէտ վերոնշեալ մայրուղին: Բայց չէ՞ որ այդ շրջանը մաս էր կազմում ոչ թէ Արտազի, այլ նրա արեւմտեան հարեան Մարդաստան գաւառի:

րան», «Հայկական համառոտ հանրագիտարան»)՝ եւ «Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան»²: Եւ ահա, առանց յատուկ փաստարկելու՝ Ղարազիադինի այդ վարկածը կրկնում է այնպիսի լուրջ աշխատանքներում, ինչպէս Հայկ Յակոբեանի 2003 թ. ծաւալուն յօդուածն է³ եւ Արմէն Այվազեանի 2016 թ. ռուսերէն հիմնարար մենագրութիւնը⁴:

Իրականում Աւարայրի դաշտի ճիշտ տեղորոշմանն ամենից մօտ է եղել պատմական աշխարհագրութեան հմուտ գիտակ ակադ. Ս. Երեմեանը, ով ճակատամարտի վայր էր նշում Ս. Թադէի վանքից հարաւ ընկած Չալդրանի սարահարթը, որով հոսում է Ջանգեմար – Մակու-չայ կոչուող (հին, խորհրդային եւ «Գուգլի» քարտէզներում) Տղմուտ գետի գլխաւոր օժանդակը: Նախ՝ հէնց սրա ձորահովիտն էին արեւմուտքից ու հարաւից շրջապատում այն լեռները, որոնք հին քարտէզներում (ռուսական 5-, 10-վերստանոց եւն) կոչուած են «Շաւարշ», «Շաւարէշ», «Շիւարէշ», իսկ այդ անուան կապը Արտազ գաւառի Շաւարշան քաղաքի (եւ գաւառամասի)⁵ հետ ակնյայտ է: Բացի այդ, հէնց նշուած օժանդակի ափերով էր անցնում

¹ Տե՛ս Հ. Աղաբէկեանի՝ «Աւարայր [գիւղ]» եւ «Աւարայրի ճակատամարտ 451»՝ արդէն յետմահու յօդուածները «Հայկական սովետական հանրագիտարանում» (հտ. 1, 1974, 607), որոնք արտատպուած են նաեւ «Հայկական համառոտ հանրագիտարանում» (հտ. 1, 1990, 304-305):

² Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան 1986, 359:

³ Հակոբյան 2003, 40-67:

⁴ Айвазян 2016 (516 с. + илл.).

⁵ Շաւարշան – Արտազի մասին տե՛ս նախ Պատմահօր մօտ (Խորենացի 1913, գլ. Բ.ծր, 182). «Եւ հրամայեալ Արտաշիսի բնակեցուցանել զնոսա /Ալանաց ներգաղթեալներին/ ի հարաւոյ յարեւելից կուսէ Մասեաց, որ կոչէր Շաւարշական գաւառ, ի վերայ պահելով զբնիկ անունն Արտազ. քանզի եւ աշխարհն, ուստի գերեցանն՝ Արտազ [var. Արտոզ, Արդոզ] կոչի մինչեւ ցայսաւր ժամանակի» (այստեղ եւ ստորեւ բոլոր ընդգծումները մերն են): ԺԳ դարում Վարդան Արեւելցին գրում էր. «Արտազ գաւառն Մակու է, ուր կայ Սուրբ առաքեալն Թադէոս» (Վարդան վարդապետ 1960, 16, 32): Ըստ այսմ, ակադ. Լեւոն Խաչիկեանի խօսքերով՝ Արտազը «հնում կոչուել է Շաւարշաւան գաւառ, իսկ միջնադարում Մակու կամ Առաքելոց երկիր» (Խաչիկեան 1999, 43): Հ. Ղ. Ալիշանի կարծիքով՝ գաւառը Շաւարշան է կոչուել «գուցէ անուամբ Հայկազն պայազատաց մէկուն, որ կոչուէր Շաւարշ» (Ալիշան 1901, 62): Այդ անունը պահպանել է նաեւ Մամիկոնեան նահատակին նուիրուած «Իմ Հայրենեաց հոգի Վարդան» ազգային երգը («Որ Հայրենեաց շողայ արեւ / Շաւարշանայ դաշտին վերեւ...»): Ողջ երկրամասի մանրամասն նկարագրութիւնը տե՛ս Տէմիրճեան 1974; Հախնազարյան 2012, 9-26:

Ատրպատականն ու Մեծ Հայքի հարաւ-արեւելքը (Հեր գաւառը) Կոգովի-տով անցնող Արտաշատ – Տիգրանակերտ «Արքայական ճանապարհին» (նրանով էլ՝ Այրարատեան ոստանին) կապող հինաւորց մայրուղին:

Ս. Թադէի վանքի տակ ընկած ձորահովտով անցնող այդ մայրուղու մասին են վկայում, օր.¹ Մովսէս Խորենացու մօտ, «Արտազեան յիշատակարանում» եւ Թադէոս առաքեալի նահատակութեան պատումի մէջ պահպանուած, ինչպէս եւ վերջինին յարող՝ Լուսատրչի հօր՝ Անակ Պարթեւի երթուղու մասին ցուցումները: Պատմահօր բնագրերն են. «...յառաջագոյն գրեալ յայլոց՝ զգալուստ առաքելոյն Թադէի ի Հայս, եւ հաւատալ Սանատրկոյ, եւ թողոյ զհաւատսն յերկիտէ նախարարացն Հայոց, եւ կատարումն առաքելոյն եւ որք ընդ նմա՝ ի գաւառին Շաւարշան, որ այժմ կոչի Արտազ, եւ պատառումն քարին եւ յիրեարս գալ եւ ընդունել զմարմին առաքելոյն, եւ առնուլ անտի աշակերտացն եւ թաղել ի դաշտին, եւ մարտիրոսանալ դստերն արքայի Սանդիստոյ հուպ ի ճանապարհն. եւ աստ ուրեմն յայտնել նշխարաց երկոցունց եւ փոխել յառապարն»;² «Որոց /Խոսրով Մեծի առաքած գնդին/ պատահեալ Անակայ՝ ածեն զնա հրամանաւ թագաւորին ի գաւառն, որ անուանեալ կոչի Արտազ, ի տեղի դաշտավայրս, ուր յայտնեցան նշխարք սրբոյ եւ մեծի առաքելոյն մերոյ Թադէի... Արդ՝ ի բնակելն Անակայ ի դաշտին Արտազու՝ պատահէ նմա տեղի աւթարանին մատ առ դիրս սրբոյ առաքելոյն, որպէս թէ ի ներքսագոյն սրսկապանի խորանին, եւ անդ ասեն զյղութիւն մաւր սրբոյ եւ մեծի մերոյ Լուսատրչին»³: Այս դրուագն ունի նաեւ Ագաթանգեղոսի երկի «Վարք» տարբերակի ասորական խմբագրութիւնը («Երբ նա [Անակը] հասաւ մի քաղաքի /այլոյ՝ Շաւարշան – Ա. Յ./, նրա բանակը դադար առաւ այնտեղ: Իսկ ինքը բարձրացաւ այն բլուրը, որտեղ պսակի էր արժանացել Ադդէ առաքեալը, եւ այդ գիշեր ննջեց իր կնոջ հետ: Վերջինս յղացաւ նրանից այս Գրիգորին, որը լուսատրեց ողջ Հայաստանը»)²: Մի՞թէ պարզ չէ, որ Անակի օթարանը եւ իր «բանակի» կայանատեղին մեծ մայրուղու վրայ պիտի լինէին:

Է դարում կազմուած «Արտազեան յիշատակարանը» սրանց յաւելում է. «Եւ անտի եկն [Թադէոսը] ի գաւառս Շաւարշան քաղաք Հայաստանի, յամս Սանատրուկ թագաւորի Արշակունեաց եւ լուսատրեաց անդ...»³: Իսկ «Վկայաբանութիւն Թադէոսի առաքելոյն...» եւ «Գիւտ նշխարաց Թադէոսի առաքելոյն [եւ Սանդուխտ կոյսի]» վերնագրեր կրող վար-

¹ Խորենացի 1913, 157 (գլ. Բ.դ); 212 (գլ. Բ.հդ):

² Տե՛ս Տեր-Պետրոսյան 1988, 45:

³ Տե՛ս [Մանկունի Վ. վրդ.] 1868, 102:

քագրական երկի (Ե դ. վերջ կամ 2 դ. սկիզբ)¹ հաղորդումները հետեւեալն են. «Եւ ինքն սուրբ առաքեալն առնոյր զաշակերտսն եւ փութով հասանէր յաշխարհն Հայոց, առ թագաւորն Սանատրուկ, ի գաւառին Արտագ, ի քաղաքագեղն Շաւարշան, յապարանս արքունի, ուր էին հովոց գետինք թագաւորացն Հայոց: Եւ քարոզէր անդ զքանն կենաց եւ առնէր նշանագործութիւն[ս] ի դրան արքունի [եւ] ի համաշխարհագարդ բանակսն...»;
«Ես՝ Կիրակոս... բնակէի ի սնարս լերին Սանատրուկ՝ ի յայրին, մատ ի Շաւարշան... յայտնեցաւ ինձ ի քուն գիշերի յայտնապէս տեսիլ հրաշալի, ի մէջ Սանատրուկ դաշտի...»;
«...եւ պատմէր [ոմն յՌշտունեաց] սքանչելի տեսիլ... ի տեսլեան գիշերի աղջիկ մի գեղեցիկ տեսլեամբ եւ ասէր՝ Ես եմ Սանդուխտ, արի եւ գնա ի գաւառն Արտագ, ի քաղաքագեղն Շաւարշան, ի դաշտն Սանատրուկ, ի կայս հանգստեան մերոյ...»²: Արդեօք ակնյայտ չէ՞, որ ըստ այս բնագրերի՝ արքայական ամառանոց Շաւարշան քաղաքի (կամ քաղաքագիւղի) դաշտը, ուր նահատակուել էին Առաքեալն ու իր աշակերտ արքայադուստր Սանդուխտը եւ որտեղից նրանց մասունքներն ինչ-որ ժամանակ անց բարձրացրել ու ամփոփել էին գետափից 1 կմ արեւելք, «առապար» ձորալանջի Ս. Թադէի վանքում, հէնց վերջինից ներքեւ հոսող Զանգեմար գետի հովիտն էր:

Անշուշտ, այս նոյն արտագեան մայրուղով էր շարժուել (այլ ոչ թէ՛ Մարդաստան-Մարդուցայք գաւառով անցնող ուշմիջնադարեան Ղարաէյնի – Բայազէտ մայրուղով) Սասանեան արքայ Խոսրով Ա Անուշիրուանի (531-579) բանակը, ինչի մասին վկայութիւն է պահպանել Սեբէոս պատմիչը («...արքայն Պարսից, կոչեցեալ Անուշ Ըռուան Խոսրով, հանդերձ բազմութեամբ սպառազէն զաւրացն եւ փղաւք բազմաւք, եւ ճանապարհ կալեալ ընդ գաւառն Արտագու՝ գնաց ընդ Բագրեւանդ, զանց արարեալ զԿարնոյ քաղաքաս»)³: Թերեւս՝ նոյն մայրուղով պիտի 484 թ. Դուինից դէպի Հեր գաւառի Նուարսակ գիւղ իջնէր (պարսիկ զօրավար Նիխորի հետ բանակցելու) Վահան Մամիկոնեանը, ով ճանապարհին իր գնդերով դադար էր առել «ի գաւառն, որ կոչի Արտագ, ի գեաղն, որ անուանեն Եղինդ», որն արդի Իրինդն է՝ Մակուից 6 կմ հիւսիս-արեւելք⁴: Վերջապէս,

¹ Այդ բնագրի բանասիրական քննութիւնը տե՛ս Ակինեան 1969, 399-426; Van Esbroek 1972, 243-283; Վարդանյան 2001, 61-70:

² Անանուն 2004, 6, 19-21: Այս երկի բնագիրն առաջին անգամ հրատարակել է Հ. Ղ. Ալիշանը (տե՛ս Սոփերք Հայկականք 1853, 9-75, 87-97):

³ Սեբէոս 1939, 27; Սեբէոս 1979, 68:

⁴ Փարպեցի 1904, 164 (գլ. Գ.ղա, հմմ. «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Բ, 2003, 2357): Նշուած ժամանակագրութեան համար տե՛ս Իզրաշեան 2005, 118-162 («Պարսկի առն երկիր ո՛չ պագցութ» գլուխը):

կարծես թէ, այդ հին մայրուղին է ծառայել անգամ ասորեստանցի Սարգոն Բ-ին (Ք. ա. Ը դար), ով իր վիմագրում յիշում է Սուրգի ասանը (Խունդուր-նա – Խանդաարի, Ջիրմա – Սուրմի, Էլիյադինիա – Էլիդարայի, Խուունու-կու – Փուտնակի կողքին)¹, որը համադրելի է Ջանգեմար օժանդակի ավին, Բարուն գիւղի մօտ գտնուող Ծործորի վանքի անուան հետ²: Ի դէպ, հնարատր է, որ նոյն «Ծործոր» տեղանունն է նշուած Պետինգերեան քարտէզի Արտաշատ – Խոյ ճանապարհահատուածում (Անտեքա – Խանդաարի կողքին)՝ աղճատուած Սորւէ (Sorvae) ձեւով (վերականգնելի՝ Սորգէ կամ Սորսէ, հմմ. Ծործոր)³:

Այսպիսով, Աարայրի դաշտը պէտք է փնտրել միմիայն այս՝ բազմիցս վկայուած հին մայրուղու վրայ (անկախ այլ, սակայն մեծ բանակաների ու փղերի համար անյարմար ուղիների գոյութիւնից), այսինքն՝ Մակուի գետի հիմնական օժանդակի ավերին, Ղըրմըզիդաշ-Չալդրան գիւղից մինչեւ Ծործորի վանք միջակայքում⁴: Յաւօք, նախկինում մեր պատմաաշխարհագէտները (Ս. Երեմեան, Թ. Յակոբեան, Բ. Յարութիւնեան եւն) կարող էին փնտրել լոկ խորհրդային զինուորական 5-կիլոմետրանոց մասշտաբով քարտէզում (արտերկրի ամելի մեծ մասշտաբով պլանշետները խիստ գաղտնի էին): Բայց 3 տարի առաջ համացանցում, բարեբախտաբար, դրուեցին մեր հարեան տարածաշրջանների 2-կիլոմետրանոց (1:200000) մասշտաբով զինուորական քարտէզներ: Եւ ահա, դրանց մի պլանշետում (2k-j38-09)՝ 4-5 կմ Ս. Թադէի վանքից իջնող արահետով հիւսիս-արեւմուտք⁵, Ջանգեմար օժանդակի աջ, արեւելեան ավինն նշուած է Աբարաբաշի գիւղակը (Մակու քաղաքից ուղիղ գծով՝ 22 կմ հարաւ, Ղըրմըզիդաշ-Չալդրան գիւղից՝ 6-7 կմ հիւսիս-արեւելք, ծովի մակերեսոյթից՝ 1720 մ բարձրութեան վրայ)⁶: «Գուգլում» այն նոր անուն ունի՝ Էմամղուի-Օլլա, որը,

¹ Thureau-Dangin 1912, 38-39; Дьяконов 1951, 328; Mayer 1984, 92-93.

² Տե՛ս Յակոբեան 2017: Ի դէպ, Ծործորը Ջուրզուա անուանաձեւով (*var.* Ջուրզուրա) ծանօթ էր դեռ Պտղոմէոսին. տե՛ս Ptol. 2006, 552, 553 (V, 13, 16). Հմմ. Hewsen 1982, 140; Հարությունյան 1988, հ^ր 4, 56; Арутюнян 2015, 256). Ծործորի վանքի մասին տե՛ս, օր.՝ Հախնազարյան 2012, 187-205:

³ Մանանդյան 1936, 153-156 (=Մանանդյան 1966, 177-180, 184):

⁴ Պարսկաստանի Արեւմտեան Ատրպատական նահանգի Մակու գաւառի Չալդրան, «Չարդերուն (Չալդրան, Չիալ-Դերուն)» գաւառակի՝ մահալի մասին տե՛ս Հախնազարյան 2012, 24:

⁵ Դա՛ ուղիղ գծով, իսկ ասֆալտէ ուղիներով պէտք է 33 կմ պտոյտ կատարել:

⁶ Աբարաբաշի գիւղը նշուած է նաեւ վերջերս «Անուշաւան Բարսեղեան» ԱԶ-ի հրատարակած մեծադիր, կաճապատ, 1:220000 մասշտաբով «Հայաստանի Հանրապետութիւն եւ ԼՂ Հանրապետութիւն» քարտէզում:

գուցէ, զուգորդել են 2 կմ հիւսիս նոյն ափին գտնուող Էմամղոլի-Բալա գիւղակի հետ (սա նշուած է նաեւ զինուորական 5-կիլոմետրանոց քարտէզում՝ Իմամկուլի-Բալա): Թում է, թէ «Մեծ-Աբարա» կամ «Աբարա-գլուխ» նշանակող այս Աբարա-բաշիի համընկնումը հինաւորց Աւարայր գիւղի հետ, որի մօտ տեղի էր ունեցել 451 թ. Մայիսի 26-ի պատմական ճակատամարտը, կարելի է անվիճելի համարել: Այդ դէպքում սպասելի է, որ տուեալ ծորահովտի բնական առանձնայատկութիւնները պիտի օգնեն մեզ՝ վերջապէս ճշգրիտ ընկալելու Աւարայրի ճակատամարտի բնոյթի եւ ընթացքի մասին մատենագրական տեղեկութիւնները: Պարզում է՝ աւելի քան:

Բանն այն է, որ Ս. Թադէի վանքից ներքեւ ընկած այդ իրօք լեռնափակ ծորահովտով ընթացող Խոյ – Արտաշատ հինաւորց մայրուղին հարաւից հիւսիս անցնում է իրարից 1,5 կմ հեռու երկու գետանցներով, Աբարաբաշի գիւղի մօտ՝ դէպի արեւմուտք, ապա Էմամղոլիի մօտ՝ դէպի արեւելք (սրանից հիւսիս կայ եւս մի՝ պակաս յարմար գետանց), ընդ որում 2-2,5 կմ փոքրած արեւմտեան ափաշերտի յետեւը փակում է ժայռոտ ծորակներով կտրտուած բարձր բլրաշարը: Երկրորդ գետանցից յետոյ մայրուղին աջ ափով դէպի հիւսիս է ձգում 2780 մ բարձրութեամբ Ղարադաղ լեռան բարձրադիր լանջերով (քանի որ վերջինիս եւ արեւմուտքից 2665 մ բարձրութեամբ Ղարաաղաչ, 5-վերստանոց քարտէզի՝ Ղարախաչ, լեռնագագաւթի միջեւ սեղմուած Զանգեմարը մտնում է Ծործորի խորածորը՝ կանիոնը, այժմ՝ Բարունի ջրամբարի տակ), ապա մի լեռնանցքով իջնում դէպի Խանդավար եւ Մակու: Աբարաբաշիի հովտի ահա այս բնական առանձնայատկութիւնն է, որ թոյլ է տալիս (մատենագրական վկայութիւնների ուշադիր վերլուծութեան հետ համադրուած) առարկայօրէն ընկալել Վարդանանց ծրագրած Աւարայրի ճակատամարտի իրական բնոյթը եւ ընթացքը:

Այժմ արդէն պարզ է թում, որ Հայոց սպարապետը ծրագրել էր այդ 2-2,5 կմ ձգուող լեռնափակ հովիտ-կիրճի («ի շրջափակ տեղի») 3 գետանցների յետեւի նեղ ափաշերտում **կասեցնել** առնուազն կրկնակի խոշոր **Պարսից բանակի ռազմերթը** եւ զրկելով լայն ծաւալուելու հնարաւորութիւնից ու ջախջախելով նրա յետնապահ զօրախումբը (իր ձախ թեւում Աբարաբաշիի գետանցն արեւելք-արեւմուտք անցնելով)՝ վերջինս «գլորել» կենտրոնի ուժեղ մարտաշարքերի վրայ ու իրագործել ողջ հսկայ զօրքին խուճապի (ապա եւ՝ փախուստի) մատնելու արդիւնը (էֆեկտը): Հին ռազմարուեստին լաւ ծանօթ հէնց նմանատիպ խուճապի արդիւնի շնորհիւ էր Տիգրան Մեծի՝ գետափի նեղ շերտով ձգուած հսկայ բանակի դէմ յաղ-

¹ Ի դէպ, մեզանից անկախ՝ Աբարաբաշի – Աւարայր համադրումը կատարուած է նաեւ քարտէզագիր Գր. Բեգլարեանի հեղինակած նոր քարտէզներում:

թանակ տարել Լուկուլոսը Տիգրանակերտի Բ. ա. 69 թ. ճակատամարտում¹: Իսկ Վարդանի այդ գործուն ծրագիրը յաջող չիրացուեց լոկ այն պատճառով, որ իրենց աջ թեւում գլխովին ջախջախուած պարսիկները «գլորուեցին» ոչ թէ կենտրոնի վրայ, այլ դէպի յետեւի ձորակները (արդեօ՞ք յիրաւի դիւահնար մի հրամանի հետեւելով, թէ՞ զուտ ճակատագրական դիպուածով), իսկ այդ ցրիւ ձորակներում նրանց հետապնդմամբ ու ոչնչացմամբ տարուած հայերի ձախ թելի զօրախմբի դէմ բազմափորձ զօրավար Մուշկան Նիսաւաւորտը հասցրեց շրջել իր ուժեղ կենտրոնի մարտական կազմակերպուած շարքերը:

Պատկերն ամբողջացնելու համար ստորեւ բերում ենք Եղիշէի, Ղազար Փարպեցու եւ Թովմա Արծրունու բնագրերի հիմնական կտորները (մեր որոշ ոչ մեծ կէտադրման սրբագրումներով)² ընդգծելով դիմակայութեան յատկանշական դրուագների եւ բուն Աւարայրի ճակատամարտի ընկալման համար առաւել ցուցիչ արտայայտութիւնները³:

Եղիշէ. «[Ե յեղանակ, էջ 99-100³, նախ. 6-10, էջ 634-635] Քանզի ինքն իսկ [Վարդանը] բռնացեալ ունէր զթագաւորանիստ տեղիսն միաբանութեամբ նախարարացն, որ ոչ քակեցան ի սուրբ ուխտէն, հրաման տուեալ ամենայն զաւրացն ժողովել յԱրտաշատ քաղաք, փոխանակ յետս կացելոցն, որ ելին զհետ իշխանին Սիւնեաց, զեղբարս կամ զորդիս կամ զեղբարցն որդիս ի տեղի նոցա մատուցանէր... Եւ փութով ամենեքեան ի տեղի պատերազմին եկեալ հասանէին իւրաքանչիւր զաւրաւք եւ

¹ Այդ ճակատամարտի մասին մանրամասն տե՛ս Ռուբէն Թարումեան-Յակոբեանի մօտ (Աкопян 2016, 95-126), յատկապէս՝ էջ 119, 121, 122-ում:

² Մեր միա մատենագիրներն Աւարայրի մասին էական տեղեկութիւններ չունեն: Տե՛ս, օր.՝ Ասողիկի մօտ. «Իսկ սուրբն Վարդան միաժողով կալեալ զնախարարսն Հայոց ամս ժԹ [var. ԺԲ] եւ պատերազմեալ ընդ Յազկերտի Պարսից արքայի՝ մեռանի ի վերայ սուրբ ուխտի եւ քրիստոսական հաւատոց ի դաշտին Աւերայրի, ի գաւառին Արտազոս» (Ասողիկ 1885, գլ. Բ.բ, 78; Ասողիկ 2011, 687): Բանասիրական խորը խնդիրների համար յղելով Կարէն Իւզբաշեանի եւ Արմէն Այվազեանի ամփոփիչ հետազօտութիւններին (Իւզբաշեան 2005; Айвазян 2016)³ այստեղ լոկ համառօտ նշենք, որ իր հաւաստիութեամբ աչքի է ընկնում Եղիշէի շարադրանքը, սակայն՝ որոշ անհասկանալի պակասներով: Աւելի համառօտ Ղազար Փարպեցու մօտ յաճախ նկատում է նաեւ վատ իմացութիւնից բխող բռնագրօսիկութիւն, բայց ինչ-ինչ դէպքերում նա լրացնում կամ գոնէ հաստատում է Եղիշէի պատմածը:

³ Ըստ՝ Եղիշէ 1957: Բացի քննական հրատարակութեան այս էջերից՝ նշում ենք նաեւ «Մատենագիրք Հայոց»-ի հտ. Ա-ում (Անթիլիաս, 2003) վերահրատարակուած այդ բնագրի նախադասութիւնների համարները եւ էջերը:

ամենայն պատրաստութեամբ, նոքա եւ որ բունքն հաստատուն կացեալ էին ի տեղւոջն... [30 անուն ցանկից յետոյ] ամենեքեան համագունդք հասանէին ի գործ պատերազմին ի դաշտն Արտագու, եւ լինէր հանդէս համարուն վաթսուն եւ վեց հազար այր ընդ հեծեալ եւ ընդ հետեւակ:

[էջ 105-106, նախ. 51-56, էջ 641-642] Ձայս ասէր [Վարդանն իր ճառը], եւ անդէն ի դաշտին զտեղի առեալ՝ զգաւրսն զետեղէր եւ յամենայն կողմանց տակաւ զայրուծին կազմէր: Իսկ յետ բազում ատուրց զաւրագլուխն Պարսից խաղայր գայր ամենայն հեթանոսական բազմութեամբն: Եւ եկեալ հասանէր յաշխարհն Հայոց ի Հեր եւ ի Ջարեւանդ գաւառ, եւ անդէն ի գաւառին զտեղի առեալ՝ բանակ բոլորէր, փոս հատանէր, պատնէշ կանգնէր, շերտատր փակէր, ամրացուցանէր իբրեւ զքաղաք ամենայն պատրաստութեամբ: Գունդ բազում հատանէր ի զաւրաց նորա, ասպատակաւ արշաւէր, յաւարի առնուլ կամէր զգաւառս բազումս: Ձայն իբրեւ լուան զաւրքն Հայոց, սեպուի մի յազգէն Ամատունեաց՝ Առանձար անուն ընտրեցին յամենայն զաւրականէն... Եւ ընդ առաջ նորա հազարաւք երկու, հար սատակեաց զբազմութիւն գնդին, եւ զմնացեալսն ի նոցանէ անդրէն փախստական ի բանակն արկանէր:

[էջ 114-120, նախ. 115-120, էջ 652-660] Յետ այսորիկ իբրեւ ետես զաւրավար գնդին Պարսից, եթէ հատան պատգամատորքն ի միջոյ խաբել զնոսա եւ բարձաւ յոյս ակնկալութեան իւրոյ ցրուել զնոսա յանքակ միաբանութենէն, յայնմ ժամանակի յառաջ կոչէր զանաւրէնն Վասակ եւ զամենայն ուրացեալ իշխանսն, որ էին ընդ նմա յաշխարհէն Հայոց¹. հարցանէր զնոսա եւ ուսանէր ի նոցանէ զհնարագիտութիւն յաղթութեան: Եւ իբրեւ ուսեալ տեղեկացաւ զառն առն իւրաքանչիւր քաջութիւնս, կոչէր եւ զբազումս ի զաւրագլխացն, որ էին ընդ իւրով ձեռամբ, եւ հրամայէր ածել զառաջեալ զերամակս փղացն եւ ի գունդս գունդս զգազանսն բաժանէր եւ առ մի մի փիղ երեք հազար սպառազէնք... Կարգէր կազմէր զգաւրսն ամենայն, եւ տարածանէր երկայնէր զճակատն յերկայնութիւն դաշտին մեծի... զընտիր ընտիր նահատակացն շուրջ զիւրեալ գումարէր եւ այսպէս ամրացուցանէր զգունդն Մատեան իբրեւ զաշտարակ մի հզար եւ կամ իբրեւ զքերդ մի անմատոյց: Նշանս բաշխէր, դրաւս արծակէր եւ ի ձայն մեծի փողոյն պատրաստ հրամայէր լինել: Իսկ զգունդն Ապարհացի եւ զԿատշացն եւ զՀոնաց եւ զԳեղաց եւ զայլս եւս ամենայն զընտիր ընտիր մարդիկ զաւրուն

¹ Այս հատուածի շարադրանքի բովում Եղիշէն, կարծես թէ, բաց է թողել Պարսից բանակի՝ Խոյից դէպի Աւարայր զօրաշարժի նկարագրութիւնը (այն ունի Ղազար Փարպեցին):

ի մի վայր ժողովէր, եւ հրաման պատուիրանի տայր ընդ յաջմէ կողմանէ իւրոյ գնդին պատրաստ լինել ընդդէմ Հայոց զաւրավարին¹:

Իսկ արին Վարդան յառաջ մատուցեալ եւ զաւագանին հարցանէր եւ միաբան ամենեցուն խրատու զզաւրագլուխսն կարգէր: Զգունդն առաջին տայր ի ձեռն իշխանին Արծրունեաց, եւ նիզակակից նմա՝ զմեծ իշխանն Մոկաց... Եւ զգունդն երկրորդ տայր ի ձեռն Խորենայ Խորխոռունտոյ, եւ նիզակակից նմա՝ զԸնծայինն եւ զՆերսէի Քաջբերունի: Եւ զգունդն երրորդ մատուցանէր ի ձեռն Թաթլոյ Վանանդացոյ, եւ նիզակակից նմա հրամայէր զՏաճատ Գնթունի... Յանձն իւր առնոյր զգունդն չորրորդ, եւ նիզակակից իւր զքաջն Արշաիր եւ զհարազատ եղբայրն իւր զՀամազասպեան: Կարգէր եւ կազմէր զճակատն՝ յորդորելով ընդ ամենայն երեսս դաշտին դէմ յանդիման Արեաց գնդին, առ ափն Տղմուտ գետոյն²: Եւ իբրեւ այս այսպէս պատրաստեցան, երկոքեան կողմանքն լի սրտմտութեամբ եւ մեծաւ բարկութեամբ զայրանային եւ գազանացեալ զաւրութեամբ յիրեարս յարձակէին, եւ ամբոխ աղաղակին երկոցունց կողմանց իբրեւ ի մէջ ամպոց շփոթելոց ճայթմունս գործէր, եւ հնչումն ձայնից զքարանձաւս լերանցն շարժէր... Անդ էր տեսանել շտապ մեծի տագնապին եւ զաղէտս անբաւ տարակուսանացն երկոցունց կողմանցն՝ առ ի յանդուգն յարձակմանէն զմիմեանս բախելով... Եւ խումբ արարեալ ամենայն բազմութեանն՝ զգետն ի մէջ փակէին, եւ զանգիտեալ գունդն Պարսից ի դժուարութենէ գետոյն՝ զտեղեան զեռալ սկսան: Իսկ գունդն Հայոց հասեալ անցանէին, ձի ի վերայ առեալ՝ յարձակէին մեծաւ զաւրութեամբ, սաստկապէս բախեալք ընդ միմեանս՝ յերկոցունց կողմանց բազում վիրատորք յերկիր անկեալ դիաթաւալ խաղային:

¹ Այս վերջին՝ խիստ կարեւոր հատուածն ակնարկում է, որ ճակատամարտի նախորդ օրը հայկական ձախ՝ Խորէն Խորխոռունու թելը ծրագրի համաձայն հետետողականօրէն սեղմել է (Տղմուտի արեւելեան ափին իջնող բլրաշարի վրայից) Պարսից զօրքի ռազմերթի յետնապահ խմբերին դէպի Աբարաբաշիի գետանցի արեւմտեան ափը, ինչով նրանց աջ թելում («յաջմէ կողմանէ իւրոյ գնդին») յատուկ լարում է ստեղծել:

² Ի դէպ, նշելի է, որ Եղիշէն Աւարայր անունը լոկ մի տեղ է տալիս, այն է՝ իր երկի աւարտական բանաստեղծական զեղումների կտորում. «...նովաւ եւ վկայքն ցնծացեալ բերկրին: Նովաւ եւ դաշտն Աւարայրի պայծառացեալ ծաղկալից լինի, ոչ յանձրեալքեր ամպոց, այլ ի սուրբ եւ յարինարովս վկայից ցանեալ եւ ցրուեալ սպիտակութիւն սուրբ ոսկերացն: Յորժամ կոխեսցեն ամենավաստակ ոտք խոստովանողին զլայնատարած տեղիս պատերազմին... կենդանի առ կենդանիս երթեալ՝ ամենայն աշխարհին կրկին լինի կենդանութիւնն» (Եղիշէ 1957, է յեղանակ, 188-189, նախ. 58-59):

Յայնմ մեծ տագնապի ի վեր հայեցաւ քաջն Վարդան եւ տեսանէր զընտիր ընտիր քաջ նահատակաց Պարսից զաւրուն, զի զձախակողմն շարժեցին զՀայոց գնդին. մեծաւ ուժով յարձակէր ի տեղին, եւ զաջ թեւն Պարսից գնդին բեկեալ՝ արկանէր զգազանաւքն, եւ շրջան առեալ՝ կոտորէր մինչեւ ի նոյն տեղի: Եւ այնպէս շտապ տագնապի ի վերայ հասուցանէր, մինչեւ գունդն Մատեան քակեալ բաժանեցան ի մեծ ամուր պատրաստութենէն, դեռ եւա քաջ քաջ ի փախուստ դառնային: Ապա դէտակն ի վեր ամբառնայր Մուշկան Նիսաւաւորտ, քակեալ զոմանս տեսանէր ի գնդէն Հայոց եւ զկնի մնացեալ ի հովիտս լերանցն: Վասն որոյ զաղաղակ բարձեալ՝ քաջալերէր շուրջ զիրեաւ զզաւրս Արեաց, որք զտեղի առեալ կային ընդդէմ գնդին Վարդանայ: Եւ անդէն ի տեղւոջն երկոքին կողմանքն զպարտութիւն խոստովանէին, եւ առ յոյժ թանձր անկեալ դիականցն իբրեւ զքարակոյտս դերբկաց երեւէին: Զայն իբրեւ ետես Մուշկան Նիսաւաւորտ, մնայր գազանացն Արտաշրի, որ ի վերայ նոցա նստէր ի բարձր դիտանոցին իբրեւ յամուր քաղաքի. եւ ի ձայն մեծ գալարափողոցն զիր գունդսն ստիպէր եւ յառաջամարտիկ զաւրաւքն զնա ի մէջ փակէր:

Իսկ կորովին Վարդան իւրովք քաջ նիզակակցաւքն ոչ սակաւ նախճիրս ի տեղւոջն գործեաց, յորում տեղւոջ եւ ինքն իսկ արժանի եղեւ առնուլ զկատարեալ նահատակութիւնն:

Եւ յերկարել գործոյ պատերազմին՝ արն տարածամէր եւ մաւտ առ երեկս կարճատէր. բազմաց արահասք մահու հասանէին, մանաւանդ ի թանձրութենէ անկեալ դիականց մաւտ առ մաւտ խտացեալ իբրեւ զփայտահարս մայրաւորաց: Անդ էր տեսանել զբեկումն նիզակացն եւ զխորտակումն աղեղանց. վասն այնորիկ եւ ոչ կարէին կալ ճշմարտի ի վերայ սուրբ մարմնոյ երանելեացն... Եւ որք մնացեալքն էին՝ վատնեալք եւ ցրուեալք լինէին ի լեռնադաշտս ամուր ձորոցն. եւ յորժամ պատահէին միմեանց՝ դարձեալ միւս անգամ զմիմեանս սատակէին... Եւ քանզի գարնանային էր ժամանակն, ծաղկալից դաշտքն դառնային յորդահոսանս արեանց բազմաց: Մանաւանդ յորժամ տեսանէր ոք զբազմակոյտ դիականցն անկելոց, սիրտն բեկանէր եւ աղիքն գալարէին՝ լսել զմնչիւն խոցելոցն եւ զմնչիւնս բեկելոցն, զթաւալգլոր խաղալ սողալ վիրաւորացն, զփախուստ վատացն, զթաքուստ լքելոցն... զվայ եւ զաւաղ բարեկամացն: Քանզի ոչ եթէ կողմ էր՝ որ յաղթեաց, եւ կողմ էր՝ որ պարտեցաւ, այլ քաջք ընդ քաջս ելեալ՝ երկոքին կողմանքն ի պարտութիւն մատնեցան: Բայց քանզի անկեալ էր զաւրավարն Հայոց ի մեծ պատերազմին, ոչ ոք գոյր այնուհետեւ ի մէջ գլխաւոր, յոր յեցեալ ժողովէին գունդք մնացելոցն: Թէպէտ եւ բազում այն էր, որ ապրեցան, քան թէ՝ որ մեռանն, սակայն ցանեալ

ցրուեցան, եւ հասեալ անկանէին ի տեղիս տեղիս յամուրս աշխարհին, եւ բռնանային ի վերայ բազում գաւառաց եւ բերդից, զոր եւ ոչ առնուլ իսկ ոք կարէր:

Եւ այս անուանք են քաջ նահատակացն, որ անդէն ի տեղւոջն կատարեցան.

Յազգէն Մամիկոնէից Քաջն Վարդան հարեւր երեսուն եւ երեք արամբք. յազգէն Խորխոռունեաց Խորէնն Կորովի իննետասն արամբք. յազգէն Պալունեաց Արին Արտակ յիսուն եւ եւթն արամբք. յազգէն Գնթունեաց Զարմանային Տաճատ իննետասն արամբք. յազգէն Դիմաքսենից Իմաստունն Հմայեակ քսան եւ երկու արամբք. յազգէն Քաջբերունեաց Հրաշակերտն Ներսեհ եւթն արամբք. յազգէն Գնունեաց Մանուկն Վահան երիւք արամբք. յազգէն Ընծայնոց Արդարն Արսէն եւթն արամբք. յազգէն Սրուանձտայ Յառաջադէմն Գարեգին երկու հարազատաւքն եւ ութուտասն արամբք: Այս երկերիւր ութսուն եւ եւթն նահատակք, ընդ ինն մեծամեծ նախարարսն անդէն ի տեղւոջն կատարեցան: Եւ յարքունի տանէն եւ ի տանէն Արծրունեաց եւ յիւրաքանչիւր յայլոց նախարարաց տանէն... եւ այլ եւս եւթն հարեւր եւ քառասուն այր, որք զանուանս իւրաքանչիւր ի դպրութիւն կենաց գրեցին... Եւ միահամուտ լինի ամենայն հազար եւ երեսուն եւ վեց: Իսկ ի կողմանէ ուրացելոցն՝ [A ձեռ. եւ հեթանոսաց] անկանէր յայնմ

¹ Տեղին նշենք, որ ինչպէս ցոյց տուեց Մորուս Հասրաթեանի 1966 թ. «Որտե՞ղ է թաղուած Վարդան Մամիկոնեանը» յօդուածի (տե՛ս Հասրաթեան 1985, 65-78) հետքերով «Երկիր եւ մշակոյթ» միութեան կազմակերպած Անգեղակոթի գիտարշաւը (24-25 Յուլիս, 2017), ըստ ամենից հաւանական վարկածի, անկախ ժողովրդական ասանդութիւնից՝ հէնց Անգեղակոթի վերին տապանատան՝ թէկուզեւ հետագայում ժողովրդի կողմից «Վարդանի գերեզման» անուանուած կոթողի կամ կոթողների (Եղիշէի խօսքով՝ «Բազում արձանք կանգնեալ էին յանուն նոցա [Վարդանանց]») տակ են թաղուած (ինչպէս որ մի մասն էլ, թերեւս՝ Շաղատի եկեղեցու առջեւ) Ասարայրի ճակատամարտի մասնակից՝ Վասակ Սիմնու կողմնակից սիւնեցի ազնուական զոհերի (Եղիշէի՝ «ուրացելոցն») մարմինները, որ Վասակը ճակատամարտի յաջորդ օրը, անկախ որեւիցէ դժուարութիւնից պիտի ուղարկած լինէր Սիւնիք (այն դարերում ընդունուած պարտադիր կարգի համաձայն՝ հայրենի կալուածքում ամփոփելու համար): Հաւանական է, որ այդ սգո թափորի մէջ նա տեղաւորել էր նաեւ իր պատուաւոր աւարը դարձած՝ սպարապետի եւ Վարդանանց միա 8 կամ 9 ազնուազարմ նահատակների մասունքները, որոնց, սակայն, թաղել են մէկ այլ տեղ՝ Անգեղակոթից Շաղատ իջնող ճանապարհին գտնուող «Սուրբ Վարդան» կիսաժայռափոր մատուռի խորանում կամ մուտքի առջեւ:

աւոր երեք հազար հինգ հարիւր քառասուն եւ չորք այր¹: Ինն այր ի նոցանէ ի մեծ պատուաւորացն էր, վասն որոյ եւ կարի յոյժ ի խոր խոցեցաւ Մուշկան Նիսաւաւորտ: Մանաւանդ իբրեւ ետես զանհնարին հարուածսն երեքպատիկ զիրոյ գնդին քան զՀայոցն, բեկաւ անկաւ զաւրութիւն ուժոյն իւրոյ, եւ ոչ հանդարտէր կալ ի վերայ խորհրդոց մտացն...»:

Ղազար Փարպեցի. «[գլ. Բ.լէ, էջ 69², նախ. 8-13, էջ 2265-2266] ... առաքէր երանելի սպարապետն Հայոց Վարդան... սեպուհ մի յազգէն Ամատունեաց, որում անուն էր Առանձար, իբրեւ երեք հարիւր հեծելով՝ երթալ լրտեսել զբազմութիւն զաւրացն Պարսից... եւ երթեալ Առանձար եւ գունդն, որ ընդ նմա՝ ... զհզար վերջապահ թետով միով անկեալ՝ զբազումս հանէին ընդ սուր, եւ զայլս փախստականս արարեալ արկանէին ի զաւրն Պարսից. եւ ինքեանք դարձեալ ողջանդամք հասանէին ուրախութեամբ ի գունդն Հայոց... Պատմէին եւ վասն զաւրագլխացն, թէ Մուշկանն Նիսաւաւորտ եւ Դողվճն [ձեռ.՝ Դողովճն] են. տային գիտել եւ զայն եւս սթափութեամբ հասանել ի միջոյ կողման աշխարհիս: Զոր լուեալ երանելոյ սպարապետին Հայոց եւ որ ընդ նմայն էին՝ եւս առաւել ճեպէին երթալ ընդդէմ նոցա. նախ՝ վասն վաղվաղակի պատահելոյ նոցա ժամումարտիրոսութեան... եւ երկրորդ՝ ասէին, **թերեւս անդէն ի տեղւոջն ի Հեր եւ ի Զարեանդ գաւառին վճարին ելք գործոյն պատերազմին**, եւ ոչ ոք լինէր արգել զաւրուն Պարսից հասանել յաշխարհն Հայոց սպանութեամբ եւ գերելով յարձակել եւ վնասել: Եւ սոցա թէպէտ եւ ածեալ զայսպիսի ինչ զմտաւ կամէին փութալ՝ սակայն եւս առաւել ստիպով եկեալ հասանէին գունդն Պարսից ի գաւառն Արտագ, հուպ ի գեաւղն, որ կոչի Աւարայր, ի շրջափակ տեղի Տղմուտ դաշտին, զոր ընտրեաց յաղագս երկիւղի զաւրացն Հայոց. ամուր ապաստանի անձանց համարէին պատշաճ, եւ ի միջի նորա ածեալ ղակիշ բանակէին:

[գլ. Բ.լթ, էջ 71-73, նախ. 1-12, էջ 2268-2269] Վասն զի մերձեալ էր այնուհետեւ ժամ ելից արեգական, եւ գունդն Պարսից ճակատել ի պատերազմն պատրաստէին եւ վառէին, եւ սուրբն Վարդան՝ տէրն Մամիկոնէից, բաժանեալ զիւր գունդն յերիս առաջս՝ միջոցի գնդին կարգէր գլխատր զտէրն Արծրունեաց եւ զմարդպետն Միհրշապուհ՝ հանդերձ իշխանան Արշարունեաց Արշաւրաւ եւ երանելի արամբն Արտակաւ՝ իշխանան Մուկաց, եւ այլ աւագ նախարարաւքն. եւ կողմանն աջոյ կարգէր աւագ՝ զերա-

¹ Այսպիսով, ճակատամարտի վճռորոշ արդիւնքներից մէկն էլ այն էր, որ պարսիկների կորուստները 3,5 անգամ աւելի էին, քան հայերինը:

² Ըստ՝ Փարպեցի 1904: Նշում ենք նաեւ «Մատենագիրք Հայոց»-ի հտ. Բ-ի (Անթիլիաս, 2003) բնագրի էջերը եւ նախադասութիւնների համարները:

նելին Մա[ղ]խազ Խորէն¹, հանդերձ երանելեան Թաթլաւ, տեառն Վա-
նանդայ, եւ սուրբ արամբն Ներսեհի Բաջբերունոյ եւ այլ աւագ նախարա-
րաւքն. եւ ընդ ահեկէն կողմանէ պատրաստէր զինքն իւրով գնդովն եւ իշ-
խանան Առաւելենից Փափագաւ եւ այլ իշխան նախարարաւքն Հայոց.
քանզի յայն կողմանէ առաւելապէս երեւէր ղակիշ գնդին Սիւնի զաւրուն եւ
այլ զաւրատր արանց նշանք դրաւշիցն: Եւ զՀամագասպեան զիւր եղբայրն
թողոյր վերջապահ եւ պատուիրէր նմա՝ մի՛ զոք բռնադատել, այլ յորդորել
միայն բանիւք՝ յաղագս իւրեանց փրկութեան:

Եւ այսպէս բաժանեալ յերիս առաջս զզաւրսն Հայոց սրբոյն Վար-
դանայ, եւ արհնեալք ի բերանոյ սուրբ քահանայիցն, արհնաբանելով
զԱստուած՝ յարձակէին ի վերայ միմեանց երկոքին կողմանքն, Հայոց եւ
Պարսից: Եւ ելեւելս արարեալ այնուհետեւ՝ յառաջէին արք ցանկացաւոր
մարտիրոսութեան պսակին, եւ զզաւրսն Պարսից ի փախուստ դարձու-
ցանէին զառաջինն: Իսկ այլ բազմութիւն զաւրացն Հայոց, որք առ հարկի
եւ ոչ կամաւ, մանաւանդ զի եւ զայլս... դարձուցանելոյ յետս, որք երկնից
բարութեանց ցանկացեալք էին՝ անդէն ի փախուստ դարձեալ կորնչէին
զյաւիտենից կորուստն: Եւ տեսեալ զաւրացն Պարսից զգունդն Հայոց
լքեալս եւ պարտասեալս առ ի կոտորել զազգն իւրեանց, հայեցեալ եւ յայն
եւա, զի փախուցեալ երթային զաւրքն Հայոց, ի մէջ առեալ շուրջ զնոքաւք՝
պատեալ ծովանային. ուր եւ ցանկալի խնդրոյն դիպեալք՝ կատարէին այ-
նոքիկ: Ստիպով այնուհետեւ զհետ փախստէիցն Հայոց անցանէին զաւրքն
Պարսից. որոց հասեալ՝ զոմանս կոտորէին, եւ զայլ ոմանս արգելեալ ի
տեղի ինչ ամրոց արգելուին. որոց ոմանք հատեալ զնիզակափակ գիշե-
րոյն պահապանացն եւ զբազումս ի նոցանէ կոտորեալ՝ գնացին
ողջանդամք: Եւ այգոյն ի փախստէիցն Հայոց ձերբակալ արարեալ՝ ածին ի
բանակն եւ կոտորեցին սրով, եւ զայլս բազումս արկեալ՝ զփղաւք սպանա-
նէին. եւ մնացորդք փախստէիցն յայլ եւ այլ տեղիս Հայաստան աշխարհիս
ցրուեցան: Բայց որ ի ժամուն երանելի եւ երկնատր կոչմանն եղեն արժա-
նատրք ընդ սրբոյն Վարդանայ եւ նահատակեցան՝ են այսոքիկ... [նոյն՝ Ե-
ղիշէի թուարկած նախարարական անուններն են...] Եւ որպէս շատ
խուզիւ եւ բազում քննութեամբ հարցեալ եւ ուսաք զնահատակելոցն
թիւս, որք ի տեղոջ պատերազմին պսակեցան ընդ աւագ նախարարսն՝
երկերիւր եափանասուն եւ վեց այր: Եւ զորս յամրոցացն իջուցեալ սպանին
սրով եւ կամ փղաւք կոխեցին՝ եափն հարիւր եւ յիսուն այր. որք լինին մի-
ահամուտ հազար երեսուն եւ վեց այր... Իսկ ի զաւրացն Պարսիցն, որք

¹ Խորէն Խորխոռունու եւ Ներսեհ Բաջբերունու մասին Փարպեցու այս տուեա-
լը ճիշտ չէ, քանի որ նրանք եղել են զօրքի ձախ թելում եւ զոհուել այնտեղ՝ ի
տարբերութիւն միւս երկու թելերի հրամանատարների:

անկան ի պատերազմին յատրն յայնմիկ, զոր ստուգիւ համարեալ, պատմեցին մեզ, տեղեկացեալք ի զաւրագլխացն Պարսից՝ երեք հազարք հինգ հարիւր քառասուն եւ չորս այր»:

Թովմա Արծրունի, գլ. Բ.ա¹. «Բայց իբրեւ եղեւ մեծ պատերազմ սրբոյն Վարդանայ ընդ Մշկանին եւ ընդ զաւրս Պարսից ի յԱւարայրեան դաշտին, յԱրտազական գաւառին... Եւ անդ Վահան Արծրունի խոյակապ եւ յականատր քաջամարտութեամբ ընդ սրբոյն Վարդանայ ճակատ առ ճակատ վառեալ զպատերազմն, իբրեւ հոյր ընդ եղեգն ճեմելով ի մէջ քաջ ախոյեանացն Պարսից: Եւ իբրեւ ռազմ երկոցունց կողմանցն խոնեցաւ, եւ ծախոյ կողման թեւն Հայոց պարտել սկսաւ, եւ սրբոյն Վարդանայ մտրակեալ զերիվարն ի փախուստ զախոյեանսն Պարսից դարձուցեալ եւ զկողմն իւրոյ ձեռին գնդին զաւրացուցեալ՝ անդ Վահան Արծրունի, ընդմիջեալ զգունդն Պարսից՝ դարձուցանէ ընդդէմ Վարդանայ. եւ անյապաղ ... ընկեցեալ ի զաւրացն Պարսից գունդ մի հարուստ՝ արք իբրեւ ՃԽ: Ի վեր կառուցեալ զաչս սրբոյն Վարդանայ՝ տեսանէ զանաւրէնն Վասակ Սիւնեաց տէր, եւ զհետ նորա աճապարեալ՝ արկանեն զնա ի յամրափակ գինեալ վաշտն ի մէջ փղացն. եւ քաջն Վահան Արծրունի ընդ նմա նիզակակցեալ՝ մեռանին ի միասին քաջքն եւ ընտիրքն, մեծ նահատակք Վարդան եւ Վահան, եւ զվկայիցն անուն ժառանգեալ՝ կատարեցան ի Քրիստոս սուրբ գունդն Հայոց, ՈՂԶ ոգիք: Եւ պատմի այս ի համառատութեան Աբրահամու Խոստովանողի: Բայց թէ է՛ր աղագաւ պատմութիւն վկայութեան Վահանայ ոչ է գրեալ ի գիրս Եղիշէի պատմագրի՝ ստուգապէս առանց յերկուանալոյ ցուցանեմ քում ուսումնասէր քաջահմտութեանդ»²:

Ահա այս բնագրերն են ամրապնդում մեր համոզումը, որ Աւարայրի ճակատամարտն ունեցել է հէնց վերոնշեալ՝ բնական յարմար դիրքում ռազմերթը կասեցնելու բնոյթը, այլ ոչ թէ՝ բաց դաշտում իրար դիմաց երկար կանգնելու եւ չգիտես ինչու՝ հէնց փոքրաթիւ Հայոց զօրքի գրոհելու, ինչպէս որ դա ընկալում են Ղարազիադինի բաց դաշտի վարկածը պնդողները (ինչ-որ տեղ՝ ստիպուած): Ընդ սմին՝ ախոյեանները ե՛ւ բուն մարտի ընթացքում, ե՛ւ նախորդիւ դրսեւորել են սպասելի ռազմական հմտութիւն ու հետեւողականութիւն: Արտաշատի զօրահաւաքից յետոյ Հայոց բա-

¹ Թովմա 1887, 79-80; Թովմա 2006, 91; Թովմա 2010, 117-118:

² Մ. Դարբինեան-Մէլիքեանն այս յղման համար ծանօթագրում է. «Յատկանշական է, որ Վահան Արծրունու անհաւաստի պատմութեան միակ աղբիւրն է մեզ չհասած Աբրահամ Խոստովանողի Համառոտութիւնը, որի գոյութեան մասին հաղորդում է առաջին անգամ եւ միայն Թով. Արծ[րունի]: Այդ հանգամանքը դարձնում է կասկածելի սոյն վկայակոչման ճշմարտութիւնը»: Վերջին պնդումը, սակայն, չափազանց խիստ է թւում:

նակն իջել է իր ծրագրած բախման վայրը՝ «Արտագու» (նոյն՝ Աարայրի) դաշտ, անցկացրել զօրատես (ըստ Եղիշէի՝ 66 հազ. հեծեալ ու հետեւակ) եւ նախապատրաստել տարածքը: Սահմանային Հերում կիսոտող պարսիկներն ու «ուրացողները» նախ ձգտել են մեծաքանակ ուժի ցուցադրումով եւ քրիստոնէութեան թոյլատրման կեղծ (յամենայն դէպս՝ վստահելի չերաշխատրուած) խոստումով կոտորել հայերի դիմադրելու կամքը եւ լոկ դրա տապալումից յետոյ են դասական ռազմերթի կարգով շարժուել դէպի Արտաշատ մայրաքաղաք: Իրենց դէմ ուղարկուել է Արտագի տէր Ամատունիներից Առանձար սեպուհի մոբիլ ջոկատը (2 հազ. հեծեալ), որը մեծ վնասներ է պատճառել մթերք ամբարող (ֆուրաժիր) խմբերին, ապա Պարսից քանակն իր յետեւից «բերել» վաղօրօք ընտրուած վայրը («զոր ընտրեաց յաղագս երկիւղի զաւրացն Հայոց»)՝ «ի շրջափակ տեղի Տղմուտ դաշտին»¹:

Պարսիկներին թոյլ են տուել անցնել Աբարաբաշի գետանցը, բայց յաջորդ գետանցի դիմաց նրանք տեսել են զինավառ Հայոց գնդերին, ում ողջ տեսքն ասում էր, որ լոկ իրենց յաղթելու դէպքում թշնամին կը շարունակի ճանապարհը՝ առաջ կամ յետ: Անշուշտ, Վարդանի խնդիրը հակառակորդին պարզապէս ռազմերթի վրայ անսպասելի դիմատրելը չէր (Մուշկանի լաւ վարժուած զօրքը պարտաւոր էր պատրաստ լինել նաեւ նման՝ երթից անվնաս ծաւալուելու ռազմագործողութեանը), այլ նրա մտալիցումն էր՝ ոսոխին ճակատամարտ պարտադրել ա՛յն բնական դիրքերում (կոնկրետ՝ բնական արգելք գետանցների միջեւ), որտեղ Հայոց զօրքը կ'ունենար լիարժէք ծաւալուելու տարածք, իսկ առնուազն կրկնակի գերակշռող եւ փղերով ու գումակով ծանրացած այդ ոսոխը՝ ոչ: Նման կերպ պարսիկներին ստիպել են սեղմուելով տեղատրուել 3 գետանցների յետեւում, ուր եւ նրանք սկսել են հնարատրինս ծաւալուել («տարածանէր երկայնէր զճակատն յերկայնութիւն դաշտին մեծի»): 3 գետանցների առջեւ 3 գնդեր դասատրած Վարդանը, տեսնելով թշնամու «տարածուելը» (այլ ոչ թէ՛ հէնց ընթացքից կենտրոնով գրոհելը), կատարել է իր մշակած ծրագրի յաջորդ քայլը. նա իր առանձնացրած չորրորդ՝ հարուածային հեծեալ գնդով («յանձն իւր առնոյր զգունդն չորրորդ»), ըստ ամենայնի՝ գաղտնի (այսինքն՝ գիշերը եւ երկու գիւղերի միջեւ գետի արեւելեան ափին իջնող բլրաշարի թիկունքով) տեղափոխուել է հայկական ձախ թեւի դիրքերը, որտեղից էլ Մայիսի 26-ի վաղ առաւօտեան («մերձեալ էր այնուհետեւ ժամ ելից արե-

¹ Առանձարի գործողութիւնների վերլուծութիւնը տե՛ս Хачатурян 1992, 129; Айвазян 2016, 212-215. Կը ցանկանայինք նշել, որ վերջին մենագրութիւնը յանգամանալից պատասխան է տալիս ծագող գրեթէ բոլոր մեծ ու փոքր հարցերին եւ դրանով այլ հետազօտողի համար ստեղծում ոչ մի կարեւոր իրողութիւն բաց թողած չլինելու վստահութեան մեծարժէք պատեհութիւն:

գական») Խորէն Խորխոռունու ծախակողմեան գնդի հետ միասին Աբարաքաշիի գետանցով շեշտակի անցել է Տղմուտի արեւմտեան ափը (ծագող արեւի կողմից) ու գրոհել թշնամու աջ թեւի, այսինքն՝ համալրուած յետնապահի եւ գումակի վրայ («գունդն Հայոց հասեալ անցանէին, ծի ի վերայ առեալ՝ յարձակէին մեծաւ զաւրութեամբ, սաստկապէս բախեալք»):

Այդպիսի գրոհի նպատակն էր՝ ջախջախել թերի ծաւալուած եւ գլխաւոր ուժերը կենտրոնում դասաւորած (այդ թւում՝ մեծահոջակ «Մատեան» գունդը) թշնամու աջ թեւի մարտաշարքերը, դրանց մնացորդները շարտել («գլորել») կենտրոնի շարքերի վրայ ու ծագած խուճապի արդիւնի շնորհիւ փախուստի մատնել ամբողջ հսկայ բանակին: Նոյն պահին գրոհ են սկսել նաեւ միւս երկու ճակատները, սակայն այնտեղ մինչեւ վերջ գերակշռել են նետաձգութիւնն ու նիզականետութիւնը («ի մէջ ամպոց շփոթելոց ճայթմունս գործէր»), իսկ գետանցում չի արուել («խումբ արարեալ ամենայն բազմութեանն՝ զգետն ի մէջ փակէին, եւ զանգիտեալ գունդն Պարսից ի դժուարութենէ գետոյն՝ զտեղեւան զեռալ սկսան»):

Հայոց ծախակողմեան գնդերին գրեթէ յաջողուել է կատարել խնդիրը եւ, ջախջախելով Պարսից աջ թեւը՝ ընդհուպ մօտենալ կենտրոնին («մինչեւ գունդն Մատեան քակեալ բաժանեցան ի մեծ ամուր պատրաստութենէն, դեռ եւս քաջ քաջ ի փախուստ դառնային»): Տարաբախտաբար՝ հայ զինականներից շատերն սկսել են հետապնդել ու ոչնչացնել՝ աւելի մեծ չափով դէպի յետեւի ձորակները նահանջող պարսիկներին («ի գնդէն Հայոց եւ զկնի մնացեալ ի հովիտս լերանցն»), ինչը կազմակերպական չնեւորող թերութիւն է եղել: Այդ ընթացքում Մուշկանը հասցրել է համախմբել ուժերը («քաջալերէր շուրջ զիրեաւ զգալոս Արեաց, որք զտեղի առեալ կային ընդդէմ գնդին Վարդանայ») եւ իր կենտրոնի մարտունակ գնդերը շրջել Վարդանի զօրախմբի դէմ՝ ի վերջոյ, օղակելով նրան («մնայր գազանացն Արտաշրի, որ ի վերայ նոցա նստէր ի բարձր դիտանոցին... ի ծայն մեծ գալարափողոցն զիւր գունդսն ստիպէր եւ յառաջամարտիկ զաւրաւքն զնա ի մէջ փակէր»): Չնայած դրան՝ անզիջում մարտը շարունակուել է մինչեւ մայրամուտ («յերկարել գործոյ պատերազմին՝ աւրն տարաժամէր եւ մաւտ առ երեկս կարճատէր») ու դադարել լոկ Հայոց սպարապետի, Վահան Արծրունու (կենտրոնի գնդից արիաբար ճեղքելով նրա շրջապատուած խմբին միացած) եւ արդէն ոսոխի «նախճիրը» գերխնդիր դարձրած իրենց զօրակիցների նահատակութիւնից յետոյ («կորովին Վարդան իւրովք քաջ նի-

զակակցաւքն ոչ սակաւ նախճիրս ի տեղւոջն գործեաց, յորում տեղւոջ եւ ինքն իսկ արժանի եղեւ առնուլ զկատարեալ նահատակութիւնն»¹:

Սակայն թէկուզ այդ ծանր կորուստներով՝ թշնամուն շատ ամբի մեծ վնասներ պատճառած Հայոց բանակն Աւարայրում պահպանուեց եւ, գիշերը կազմակերպուած նահանջելով, երկրի ամրոցներում ու ծայրագաւառներում դեռ նոր ահեղ մարտեր մղեց. այնքան ամիսներ, մինչեւ, ի վերջոյ, եկաւ Սասանեանների իրական զիջումների օրը: Եւ դրանից յետոյ Եղիշէն արդէն կարող էր տալ Աւարայրի ճշգրիտ գնահատականն իր դիպուկ արտայայտութեամբ. «Քանզի ոչ եթէ կողմ էր՝ որ յաղթեաց, եւ կողմ էր՝ որ պարտեցաւ, այլ քաջք ընդ քաջս ելեալ՝ երկոքին կողմանքն ի պարտութիւն մատնեցան»: Իսկ մեզ մնում է քաջ նահատակների համար լոկ սերնդէ սերունդ կրկնել. «Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»²:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ալիշան Հ. Ղ. 1890, Այրարատ. Բնաշխարհի Հայաստանեայց, Վենետիկ – Ս. Ղազար:

Ալիշան Հ. Ղ. 1901, Հայապատում, հտ. Բ, Վենետիկ – Ս. Ղազար:

Ակինեան Հ. Ն. 1969, Թադէի եւ Սանդիստոյ վկայաբանութիւնը, ՀԱ, Վիեննա, 399-426:

Անանուն 2004, Վկայաբանութիւն Թադէոսի Առաքելոյն ... Գիտ նշխարաց Թադէոսի Առաքելոյն, Առաջաբանը եւ բնագիրը՝ Յ. Քէոսէեանի, «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Գ, 2 դար, Անթիլիաս, 1-22:

¹ Ուշագրաւ է, որ անկախ որոշ շեղումներից՝ ճակատամարտը նոյնանման փուլերով է դիտարկում նաեւ Արմէն Այվազեանը (Айвазян 2016, 281-309).

² Այս յօդուածին յաւելուած՝ Ռ. Թարումեան-Յակոբեանի սիրալիր օժանդակութեամբ մեր ձեւաւորած «Աւարայրի դաշտի տարբերակները» եւ «Աւարայրի ճակատամարտը» քարտէզներում փորձել ենք դիտարժան ձեւով ցոյց տալ պատմական ճակատամարտի վայրի տեղորոշման բոլոր վարկածներն ու նրա ընթացքում կողմերի իրական զօրաշարժերը: Յաւարտս նաեւ նշենք, որ 2016 թ. Յուլիսի 15-ին՝ Արտագի Ս. Թադէի վանքի ուխտի օրերի առիթով «Անի տուր» գործակալութեան հաւաքած 10-հոգանոց խմբով Աւարայր-Աբարաբաշիի դաշտ իջանք այդ ուխտի կազմակերպիչ երկու նուիրեալների՝ ՀԱԵ Ատրպատականի թեմի աշխատակիցներ Կարէն եւ Քրիստ Մկրտչեան եղբայրների ու մի քուրդ տեղացու ուղեկցութեամբ (շնորհակալութիւն բոլորին): Հայր Աթանաս վրդ. Մովսէսեանը հոգեհանգստի կարգ կատարեց Աւարայրի նահատակ-հերոսների յիշատակին, իսկ մենք Երեւանից տարած ծաղկեպսակն իջեցրինք Տղմուտ՝ Էմամղոլի-Բալայի գետանցի մօտ:

«Անուշաւան Բարսեղեան» ԱԶ-ի՝ «Հայաստանի Հանրապետություն եւ ԼՂ Հանրապետություն» քարտեզ (մասշտաբ՝ 1:220000):

Ասողիկ 1885, Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, Աշխատութեամբ Ստ. Մալխասեանց, Ս. Պետերբուրգ:

Ասողիկ 2011, Պատմութիւն Տիեզերական, Երկասիրութիւնը՝ Գ. Մանուկեան, «Մատենագիրք Հայոց», հտ. ԺԵ, Ժ դար, Անթիլիաս:

Աստուրեան Յ. 1947, Պատմութիւն Հայոց, Բուենոս-Այրես:

Բասմաջեան Կ. 1914-1927, Իսկական պատմութիւն Հայոց, Կ.-Պոլիս:

Եղիշե 1946, Եղիշեի Վարդանանց պատմությունը, Թարգմանությամբ, ներածական ուսումնասիրությամբ եւ ծանոթագրություններով պրոֆ. Ե. Տեր-Մինասյանի, Եր. (նոյնը՝ լրացեալ՝ Եր., 1958):

Եղիշե 1957, Եղիշեի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց... Ե. Տեր-Մինասեան, Եր.:

Երեմյան Ս. Տ. 1963, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի Հայկական քարտեզի վերակազմության...), Եր.:

Էփրիկեան Հ. Ս. 1902, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հտ. Ա, Վենետիկ – Ս. Ղազար:

Թոխմախեան Ա. 1882, Մասիս լեռների հարաւային ստորոտներ, Հրապարակախօսութիւն..., Մասն Ա, պրակ Բ, Թիֆլիս:

Թովմա 1887, Թովմայի վարդապետի Արծրունոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Ի լոյս էած Բ. Պ[ատկանեան], Ս. Պետերբուրգ:

Թովմա 2006, Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Քննական բնագիրը... Մ. Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Եր.:

Թովմա 2010, Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Աշխատասիրութեամբ՝ Գ. Տեր-Վարդանեան, «Մատենագիրք Հայոց», հտ. ԺԱ, Անթիլիաս:

Ժէ դարի հիշատակարաններ 1974, Հայերեն ձեռագրերի Ժէ դարի հիշատակարաններ, հտ. Ա (1601-1620 թթ.), Կազմեցին Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Եր.:

Ինճիճեան Հ. Ղ. 1822, Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց. Մեծ Հայք, Վենետիկ – Ս. Ղազար:

Ինճիճեան Հ. Ղ. 1835, Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հտ. Ա, Վենետիկ – Ս. Ղազար:

Իւզբաշեան Կ. 2005, Աարայրի ճակատամարտից դէպի Նուարսակի պայմանադրութիւնը, Եր.:

Լեո 1966, Երկերի ժողովածոյ, հտ. 1, Եր.:

Խաչիկեան Լ. Ս. 1999, Արտագի հայկական իշխանութիւնը եւ Ծործորի դպրոցը (Խաչիկեան Լ. Ս., Աշխատութիւններ, հտ. Բ, Եր., 43-121):

- Խորենացի 1913, Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, Աշխատութեամբ Մ. Արեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս:
- Կոստանեանց Կ. 1877, Հիսուածք Հայոց մարզպանների պատմութեան առաջին մասի համար, գիրք Գ, Վիեննա:
- Հախնազարյան Ա. 2012, Արտագի երեք վանքերը, Եր.:
- Հակոբյան Թ. Խ. Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ. 1986, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. 1, Եր.:
- Հակոբյան Հ. 1934, Ուղեգրություններ, հտ. 2, ԺԹ դարի առաջին քսանամյակ (1800-1820), Եր.:
- Հակոբյան Հ. 2003, Աւարայրի ճակատամարտը (Պատմաքննական տեսություն), ՊԲՀ 1, 40-67:
- Հասրաթեան Մ. 1985, Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրութիւններ, Եր.:
- Հարությունյան Բ. Հ. 2008, Հայաստանի ազգային ատլաս, հտ. Բ, Եր.:
- Հարությունյան Բ. Հ. 2004, Հայաստանի պատմութեան ատլաս (Մաս Ա), Եր.:
- Հարությունյան Բ. Հ. 1988, Հայ Արշակունիների ձեռական իշխանության կալվածքների հարցի շուրջը, ՊԲՀ 3, 56-67; 4, 44-60:
- Հարությունյան Բ. Հ. 2001, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Մաս Ա, Եր.:
- Հարությունյան Հ. 1947, Վարդանանց պատերազմը, Եր.:
- Մանանդյան Հ. 1936, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետինգերյան քարտեզի, Եր. (նոյնը՝ Մանանդյան Հ. 1966, Երկեր, հտ. 1, Եր., 78-218):
- [Մանկունի Վ. վրդ.] 1868, Անընդհատ շարունակութիւն Առաքելական յաջորդութեան ուղղափառ Սուրբ Եկեղեցու Հայաստանեայց, «Արարատ», 54-56, 86-89, 102-105:
- Մարտիրոսյան Հ. 1988, Աւարայրի ճակատամարտի տեղը, ԼՀԳ 6, 82-88: «Մշակ», 1872, 7 Փետրուարի (հ^ր 7):
- Յակոբեան Ա. 2017, Սարգոն Բ-ի արշաւանքն Ուրարտու եւ իին Հայաստանի պատմական աշխարհագրութիւնը, Մաս Բ, «Վէմ», Թ(ԺԵ) տարի (հրատ. ընթացքում):
- [Շերմազանեանց Գ.] 1863, Գ. Շ.-ի օրագրից..., «Կռունկ Հայոց աշխարհին», հ^ր 6:
- Շերմազանեանց Գ. 1872, Թէ՛ ո՛ր են Աւարայր եւ Տղմուտ, «Արարատ», 423-427, 463-470:

- Շերմազանեանց Գ. 1873, Դարձեալ թէ՛ ո՛ր են Աարայր եւ Տղմուտ, «Արարատ», 185-188:
- Սերէոս 1939, Սերէոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Չորրորդ տպագրութիւն, բաղդատութեամբ ձեռագրաց... ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, Եր.:
- Սերէոս 1979, Պատմութիւն Սերէոսի, Աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Արգարյանի, Եր.:
- Սոփերք Հայկականք 1853, հտ. Ը, Վենետիկ – Ս. Ղազար:
- Վարդան վարդապետ 1960, Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, Քննական հրատարակութիւն Հ. Պերպերեանի..., Բարիգ:
- Վարդանյան Ռ. 2001, Թաղէոսի Առաքյալի եւ Սանդուխտ Կոյսի վկայաբանությունը եւ նրա ժամանակը, «Հայոց սրբերը եւ սրբավայրերը. Ակունքները, տիպերը, պաշտամունքը», Եր., 61-70:
- Տէմիրճեան Վ. ծ. վրդ. 1974, Ատրպատական. Աշխարհագրական ծանօթութիւններ, Պէյրութ:
- Տեր-Պետրոսյան Լ. 1987, Ագաթանգեղոսի ասորական խմբագրությունը, «Էջմիածին» ԺԱ-ԺԲ, 83-89; 1988, Ե-Ձ, 44-54; 1989, Դ-Ձ, 90-99:
- Փարպեցի 1904, Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեան, Տփղիս:
- Агабекян Г.О. 1967, К вопросу о месте Аварайрского сражения, ИФЖ 4, 91-114.
- Адонц Н. 1908, Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя, СПб.
- Айвазян А. 2016, Армяно-персидская война 449-451 гг., Ер.
- Акопян Р. Х. 2016, Локализация Тигранакерта и Тигранакертское сражение 6 октября 69 г. до н. э., Части 1 и 2, «Метаморфозы истории», Псков, № 7, 39-99; № 8, 95-126.
- Арутюнян А. Ж. 2015, Армения, государства Восточного Средиземноморья и Иран (189 г. до н. э. – 298 г. н. э.), Ростов-на-Дону.
- БСЭ, 1949, Большая советская энциклопедия, 2-е изд., т. I, Москва.
- Дьяконов И. М. 1951, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ 2(36), 257-358.
- Еремян С. Т. 1951, Народно-освободительная война армян против персов в 450-451 гг. (К 1500-летней годовщине), ВДИ 4, 41-60.
- СИЭ, 1970, Советская историческая энциклопедия, т. I, Москва.
- Хачатурян В. Н. 1992, Вопросы военного искусства в книге Егишэ «О Вардане и войне Армянской», ВОН, 126-139.

- Hewsen R. H., 1982, Ptolemy's chapter on Armenian investigation of his toponyms, *RÉA* XVI, 111-150.
- Hewsen R. H., 1987, Avarayr, «*Encyclopaedia Iranica*», III, Fasc. I, 32.
- Mayer W. 1984, Sargons Feldzug gegen Urartu – 714 v. Chr., Berlin.
- Ptol. 2006, Klaudios Ptolemaios, *Handbuch der Geographie*, Griechisch – Deutsch, Herausgegeben von A. Stückelberger und G. Grasshoff, Basel.
- Thureau-Dangin F. 1912, Une relation de la huitième campagne de Sargon (714 av. J. C.), Paris.
- Van Esbroek M. 1972, Le Roi Sanatruk et l'Apôtre Thaddée, *RÉA* IX, 243-283.

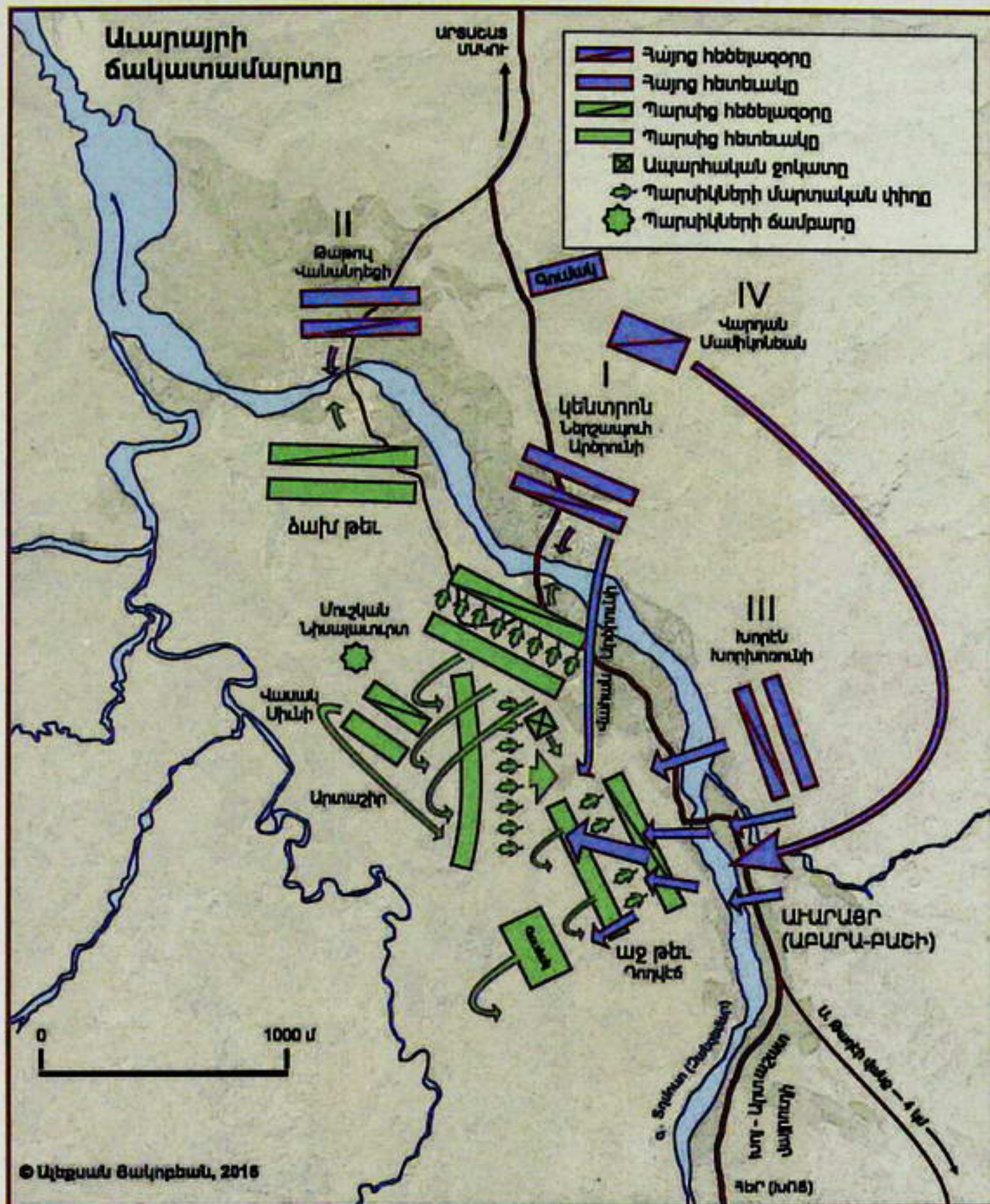
AGAIN ON THE PROBLEM OF THE LOCALIZATION OF AWARAYR FIELD IN ARTAZ PROVINCE

Hakobyan Aleksan
(Institute of Oriental Studies, NAS RA)

The analysis of newly published large scale maps and Armenian classic sources (Elishē, Łazar P'arpetsi etc.) shows that we should look for Awarayr field at Maku river's main upper inflow Zangemar's valley, near a small village named Abarabashi (cf. Abarabashi – Awarayr), which is located 4 km north-west from St. Thaddē monastery in Artaz province (gavar). In that canyon the ancient trail from south to north, from Khoy city to Artashat capital passes through two river crossings, near Abarabashi and Emamgole-Bala villages (2 km away from each other). It also helps us to understand the nature of commander-in-chief Vardan Mamikonean's plan about the Awarayr battle. He was planning to get Sasanian Persian's twice larger army on surprise while marching (between 2 river crossings) and by destroying Persian's rearguard (that is at the right) at their left wing (by crossing the river near Abarabashi from east to west), implement the effect of creating a panic among the remaining part of the Persian army. The idea didn't come to a success, because the Persians, who lost their right wing, managed to turn their strong center against Armenian army's left wing quickly.

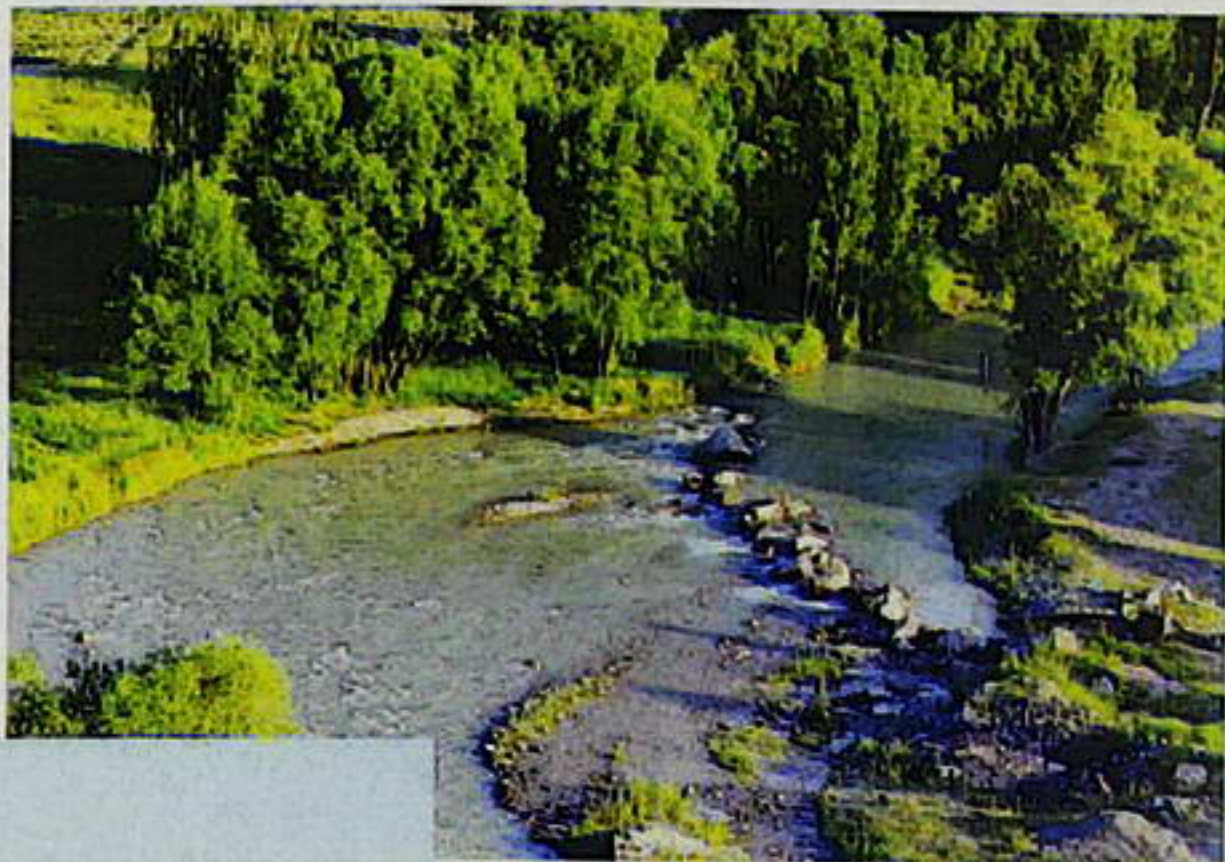

Նկ. 3. Վիշապաքարեր

Աւարայրի դաշտ
(Էմամուլի-Բալայի
գետանցը)

Աւարայրի դաշտ
(Արարաբաշի գետանցը)